

ԱՄՆԱՅՆՆԵՐԻ ԿՆՆՆԵՐԻ ԿՆՆՆԵՐԻ ԿՆՆՆԵՐԻ

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Maxime K. Yevuddian

Muhammet'e atfedilen, Kudüs ve Kutsal Topraklarda yaşayan Ermenilerin patriği Abraham'a hitaben yazılmış ferman:

"Ben Abdullah'ın oğlu, Allah'ın peygamberi ve resulü Muhammet, Kudüs patriği Abraham'a ve Şam'ın Ermeni piskoposlarına ve diğer Müslüman topraklarında bulunanlara ve onlara bağlı halklara; yani Kudüs'te yaşayan Habeşistanlı, Kıpti ve Süryanilere bütün manastırlarını, kiliselerini, okullarını, malikâne ve tarlalarını bırakıyorum.

Allah'ın resulü Ben, Allah'ın, keza burada bulunan kadın ve erkek, herkesin şuur-lu şahadetiyle, Kudüs'te bulunan kiliseleri, Kutsal Diriliş sunağını ve Aziz Şehrin güney kısmının karşısında, Sion manastırının yanında yer alan büyük Aziz Yakup Kilisesi'ni vaat ettim ve verdim; keza Zeytinlik manastırını ve Efendimizin Zindan manastırını, Bethlehem kilisesini ve Aziz Yahya ve Samariye (Nablus) şapellerini ve Kutsal Diriliş sunağının arkasındaki dua evlerini ve Golgotha'nın yukarı ve aşağı katlarını ve Işığın yandığı Mesih'in mezarını ve bütün hac mekânlarını, dağları, vadileri, malikâne ve müktesebatı verdim; bunları onlara, Allah'ın, Allah'ın resulünün ve bütün Müslüman müminlerin şahadetinde verdim."

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler

Maxime K. Yevadyan

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler

FUNDAÇÃO
CALOUSTE
GULBENKIAN

© (Fundação Calouste Gulbenkian) Kalust Güldenbenkian Vakfı

ISBN 978-605-5607-68-5

Editör

Maxime K. Yevadian

Çeviren

Tomas Terziyan

1. Baskı, 2000 adet, 2011

Baskı

Bilnet Matbaacılık Biltur Basım Yayın ve Hizmet A.Ş.

Dudullu Org. San. Bölgesi 1. Cadde No: 16 Ümraniye-İstanbul

Tel : 444 44 03 www.bilnet.net.tr

Sertifika No: 15690

Yapım ve Dağıtım

Zero Prodüksiyon Ltd. Şti.

Abdullah Sokak, No: 17, Taksim 34433 İstanbul

Tel : +90 (212) 249 05 20 - 244 75 21

Faks : +90 (212) 244 32 09

e.posta : info@zerobooksonline.com

Her hakkı mahfuzdur. Bu kitabın hiçbir bölümü, metin kısmı, belgeler ve fotoğraflar, yazarın yazılı izni olmaksızın mekânik ya da elektronik veya başka herhangi bir yöntemle, hiçbir şekil ve biçimde iktibas edilemez; yeniden satış amacıyla fotokopi de dâhil olmak üzere hiçbir sistemle çoğaltılamaz. Dergi, gazete veya radyo-TV'lerce yapılacak alıntılar, kaynak gösterilmesi şartıyla bu hükmün dışındadır.

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler

Çeviren: Tomas Terziyan

Konyada İnce Minareli Medrese olarak bilinen medresenin kapısı.

Ermeni mimar Kalust'un eseri olan (1264) bu medresenin kapısı, "üç boyutlu heykeltçiliğin sınırlarını zorlayan yüksek kabartmadan, güçlkle fark edilen alçak kabartmaya; yumuşak bir şehveti yansıtan belirtiden su katılmamış bir geometriyi barındıran işarete ve anıtsal ölçekten minyatüre değin hepsinin, istisnai bir uyumluluk gösteren bir üslup devamlılığı içinde birbiriyle çatışmadığı bir taş işçiliğinin, bütün Selçuklu mimarisinde en geniş estetik çözümler dizisini sergilediği bir cümle kapısına sahiptir." (Resim 1)

*Ölüm gölgesi diyarında oturanların
üzerine ışık parladi.
İşaya, IX, 2*

Teşekkürler

Bu kitabın gerçekleşmesinde payı olan çeşitli kişilerin katkısı, isimlerini taşıyan bölümlerinkinden çok daha fazladır. Dahası, Paris Katolik Üniversitesi hocalarından ve Bilimsel Araştırma Merkezi CNRS müdürü Bernard Outtier ve Hıristiyan Kaynakları Enstitüsü araştırmacılarından s.j. Dominique Gonnet, keza Erivan Devlet Üniversitesi'nde mimarlık tarihi Profesörü Murad Hasratyan gibi birçok uzmana da danışılmıştır.

Metinlerin ele alınması ve çevrilmelerinde peder Garabed Harutyunyan, peder Raymond Bassil, keza Patrice Gilibert, Rouben Malians ve Movses Nişanyan'ın yardımlarını gördüm.

Aline Santalucia ve Georges Yevadyan, provaların yeniden okunması gibi usandırıcı bir çalışmada bana çokça destek verdiler.

Bu yayını; Gilibert Ailesi, Edouard Ailesi ve Movses Nişanyan, Roger Çerpaşyan Ailesi ve Fineco Eurofinancement ortaklığı, keza Lizbon'daki (Portekiz) Kalust Gülbenkyan Vakfı gibi mesenlerin desteği olmadan gün yüzü göremeyecekti.

Eseri tercüme eden Tomas Terziyan'a teşekkür ederiz.

KALUST GÜLBENKYAN VAKFI

Ermeni Cemaatleri Bölümü

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler

Genel Giriş	9
Bölüm 1	15
Böyle buyuruyordu peygamber (Maxime Yevadyan)	
Bölüm 2	23
Selçuklular ve Ermeni mimarlar (Maxime Yevadyan)	
Selçuklu anıtlarının mimarlarının isimleri (M. Y.)	
Bölüm 3	41
Yeniçeriler ya da bir seçkin topluluğu ortadan kaldırmanın yolu (Maxime Yevadyan)	
Yeniçeri ve şehit, Ermeni Kapriyel'in yazgısı (M. Y.)	
Bölüm 4	51
Usta Sinan, klasik Osmanlı mimarisinin babası (Maxime Yevadyan)	
Sultanın hizmetindeki Ermeni mimarlar (16.-20. yüzyıllar) (M. Y.)	
Bölüm 5	67
Kütahyalı Ermeni çömlekçilerin Osmanlı seramik tarihindeki rolü (Dikran Kuyumcuyan)	
Ermeni mücevheratçılar (A. A.)	
Bölüm 6	89
Kahve (Maxime Yevadyan)	

Bölüm 7	97
Ermeni Rönesansının gereçleri elyazması ve basılı kitaplar (Raymond Kevorkyan)	
Bölüm 8	105
Ermenice harflerle Türk edebiyatı (Hasmiğ Stepanyan)	
Abdullah Biraderler, fotoğraf (A. A.-M. Y.)	
Bölüm 9	117
Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni ve Türk tiyatrosunun Kuruluş tarihi (Anna Aleksanyan)	
Bölüm 10	127
Osmanlı ekonomisinde Ermeniler (Anahid Astoyan)	
Zil konusunda yaklaşık dört yüzyıllık eşsizliğe imza atan Zilciyanlar (A. A.)	
Notlar	147
Resimlerin kısa notları	157
Bibliyografya	163

Giriş

Ermenilerin Türk âlemindeki rolü üzerine kaleme alınmış ve yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş yazıları geniş okur kitlesini hedefleyen bu güzel çalışmada bir araya getirmenin sevincini yaşıyoruz. Bunlar ilk kez, Fransa'daki Türk mevsimi süresince, Eylül 2009 ile Haziran 2010 arasında *Nouvelles d'Arménie Magazine* dergisinde makaleler halinde yayınlandı. Söz konusu mevsim, Fransa ile Türkiye'nin işbirliğiyle Temmuz 2009 ve Mart 2010 arasında düzenlendi. Elinizdeki yayında izlenen bu makaleler dizisinin nedenleri üzerinde biraz durmamız gerekir.

Tabii, Türk mevsimi sorumlularının, kuşkusuz bile bile, Osmanlı uygarlığını yalnızca Türklerin bir eserine indirgemiş ve besbelli bir gerçek karşıtlığına düşmüş olmalarının saptanması söz konusu. Gerçekten, Osmanlı tarihiyle ilgili yüzeysel bir bilgi bile, özellikle Hıristiyan birçok azınlığın, bu imparatorluğun gelişmesi ve refahına birinci derecede önemli katkılarda bulunduğunu gösterir. Türk Osmanlılar, hatta daha genel anlamda Müslümanlar, isimlerini taşıyan imparatorlukta yüzyıllardır sayıca azınlıktılar. Bundan dolayı sultanlar, kendi adamlarını neredeyse yalnızca -birbirine çok yakın- ordu ve yüksek idari görevlerde kullandılar. İmdi bu kavmin, Selçuklular, Osmanlı prenslikleri ve İmparatorluğu tarihinin büyük bir bölümünde, sözünü ettiğimiz sahalar dışında katkılarını araştırmak hayalcilik olsa gerekir. Dahası, Türk milliyetçilerinin kendileri, "Osmanlı demek, asker demektir¹" diye doğrularken bu gerçeği teslim etmektedirler.

Kitapta yer alan çeşitli yazılar, sözünü ettiğimiz katkının, Ermenilerin Selçuklu dönemindeki kültürel katkılarının büyüklüğü bilindiğine göre, salt Osmanlı döneminin de ötesinde önem ve çeşitliliğine açıklık getirmektedirler. Türk-Ermeni ilişkileri, neredeyse

bin beş yüz yıl kadardır, daima Türklerin kazançlı çıktığı bir süreçtir. Türk efendilerinin sadık hizmetkârları Ermeniler; Kalust'tan Sinan'a, Sinan'dan Balyanlara, onların mimarları olmuşlardır. Ticareti, esnafılığı geliştirmiş ve tarımda ipekçiliğin yenileştirilmesiyle, zil yapımcılığı gibi geleneksel zanaatları mükemmelleştirerek, matbaa ya da fotoğrafçılık gibi yeni teknikleri tanıtarak sanayiye başlatmışlardır.

Dolayısıyla Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun haklı mirasçılarındırlar; bu mirası gözlerden kaçırmamak gerekir. Batı dillerinde yazılmış hiçbir sentez, ne yazık ki bu katkıyı dile getirmemektedir. O halde, gerçeğin bilinmemesinden nasıl yakınacağız? Elinizde tuttuğunuz bu mütevazı eser, söz konusu boşluğu doldurmak için bir ilk girişimdir.

Ermenilerin, ardışık Türk kültürlerine katkılarının en önemli özelliklerinden bir kısmını ele almak üzere uzmanlar davet edildi. Fransadakilerle hemen hemen mükemmel eşdeğerlikte Ermenistanlı araştırmacılar, uzmanların tartışmalarında var olan ama çoğu kez geniş okur kitlesinin bilmediği soruları dile getirdiler. Türk yöneticilere hizmet etmiş Ermeni mimarlar sorusu, ilk kez burada Fransızca ve 12. ila 20. yüzyılları kapsayan dönemin bütünüyle ilgili olarak ileri sürülmüştür. Kütahya seramiklerinin tarihi, akademik

Ani'deki Menuçihir Camii, XII. yüzyıl.

Sanat tarihçisi Luca Mozzati, bu anıt hakkında şunları kaydetmektedir: "Bir kez kesinlikle Selçuklu yönetimine girdikten sonra Ani, yerel mimari geleneği teknik ve biçim mükemmelliğinin zirvelerine taşımış olan aynı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiş saray, han, hamam ve camilerle donanır. Salonlu Menuçihir Camii de o dönem Ermeni yapılarının bütünüyle ortaçağa özgü sade gücünü böyle hatırlatmakta. Altıgen planıyla gerçekte bir örneği bulunmayan minareye gelince, yapısal sağlamlığın istisnai bir anlamını ifade etmektedir." Yeni efendileri için Ani'de hatırı sayılır nitelikte yapılar inşa eden Ermeni mimarların, daha sonra bütün Selçuklu Sultanlığı'nda aranır olmalarına şaşkınlık gerekmez. Arka planda, 1001 yılına tarihlenen Ani katedrali görülmekte. (Resim 2)

araştırmaların kaydettiği son gelişmeler hesaba katılarak sunuldu. Hararetli tartışmalara yol açan, kahvenin yayılması ve tüketimi konusu, doğruluk kaygısıyla ve herhangi bir polemik zihniyeti taşımaksızın aktarıldı. Matbaanın ve onun Osmanlı toprağında yaşayan topluluklara tanıtılmasının önemi iki şekilde ele alındı. Türkçe ama Ermeni harfleriyle basılmış eserleri ele almadan önce diasporadaki Ermeni matbuatının ilk adımları tahlil edildi. Ardından, Osmanlı iktisadı üzerine uzun bir makale, bu önemli ama iyi bilinmeyen konuyla ilgili bir durum saptaması yapıyor. Kitap, Ermenilerin, Osmanlı ve daha sonra Türk tiyatrosunun oluşumuna katkılarıyla sona eriyor. Bütün bunlar şimdiden, Ermeni katkısına ilişkin geniş ve zengin bir görüş sağlamakta, ancak aynı derecede kesin ve önemli bir dizi kontrpuanla bu görüşü daha da zenginleştirmeyi yararlı bulduk. Bir Ermeni yeniçerinin kaderi; fotoğrafın, Abdullah Biraderler eliyle imparatorluğa tanıtılması; Avedis Zilciyan ve çocuklarının tasarlayıp ticaretini yaptıkları zillerin parıltısı, ele alınan konulara bir o kadar derinlik katan olgulardır. Bütün bu bölümler, her biri herkes tarafından kolayca okunabilsin diye, bilerek ölçülü bir uzunlukta tutuldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun "büyük felaketin kurbanı olmuş", sürülmüş, yok sayılmış ve bugün dünyanın dört bir yanına dağılmış eski azınlıklarının üyelerinin, Türkiye'nin güncel ulusal ve uluslararası dönüşümlerinde oynayacakları özel bir rolleri var. Bu topluluklar, hümanist değerlerini doğrulayabilecek, sahip oldukları mirası yüceltebilecek ve üzeri örtülmüş, söylenmemiş hiçbir şey bırakmaksızın Türk halkıyla ortak bir gelecek inşa edebilecek gücü kendilerinde bulabilmeliler. Türk toplumunu bütün 20. yüzyıl boyunca donduran, kurşundan yapılmış milliyetçilik sıvasının kalkabilmesi için ödenecek bedel budur ve Türk halkının gereksindiği dönüşüm ancak bununla mümkündür. Yoksa gelecek problemlerin önü alınamaz. Türkiye'de şu son zamanlarda fark edilir bir kıpırdanma var. Bunun düzeyini abartmadan, açık bir zihinle dikkat kesilmeli, ama bu iyileştirici bellek

çalışmasını üstlenen herkese elimizi uzatma fırsatını kaçırmamalıyız.

Ve nihayet bu çalışma, belki de bir gün iki halkımızı birleştirecek köprünün taşlarından biri olabilir.

Maxime Yevadyan,

Tarihçi, öğretim üyesi, Ermeni Kaynakları Başkanı

Kudüs'te Ermeni mozaïği.

5. ve 6. yüzyıllara ait bu mozaik, muhtemelen Ermeni manastır topluluklarından birine aitti. (Resim 3)

Bölüm 1

Böyle buyuruyordu Hz. Peygamber

6. yüzyıldan itibaren bir Ermeni piskopos, Ak Hun Türklerini Hıristiyanlaştırmaya gider. Bir diğer Ermeni piskopos, Abraham ise şahsen Hz. Muhammed'e biat eder ve bu, bir süre için de olsa Ermenileri Müslüman fatihlerin şiddetinden korur.

Magar, Türkleri Hıristiyanlaştırmayı dener

Türk ve Ermeni halkları arasındaki özel ilişki, genellikle varsayılandan daha erken bir zamanda, Türk ve Müslümanlaşmış kabileler Yakın-Doğu üzerine daha saldırmadan önce başlar. Nitekim Ermenistan'ın, 295 yılına doğru Aziz Krikor Lusavoriç marifetiyle kesin olarak Hıristiyanlaştırılmasından sonra, daha onun sağlığında Gürcistan ve Kafkasya, keza İran; ardından Avrupa ülkeleri İtalya, Galya, Germanya olmak üzere dört bir yöne misyonerler gönderilir. Uçsuz bucaksız Asya da Ermeni misyonerlerin seyyar vaazı ile tanışmakta gecikmez. 550 yılına doğru Ak Hun Türkleri, Magar isimli bir Ermeni piskoposun irşat konusu olurlar. Çağın bir metninde aktarıldığı gibi bu zat, beraberindeki bir grup rahiple, kendisini iki kez Türkleri Hıristiyanlaştırmaya adar:

"İki kere yedi yıl sonra, yine Ermeni, Magar isimli bir başka piskopos çıktı. Dürüstlükle davranıyordu ve gönüllü olarak geldi, bazı rahiplerini de beraberinde getirerek. O [Magar], tuğladan bir kilise yaptı, bitkiler yetiştirdi, farklı çeşitlerde sebzeler ekti, mucizeler yaptı ve birçok kişiyi vaftiz etti. Yeni bir şey gören bu toplulukların şefleri, bu adamlara hayran kalmışlardı ve onlara büyük saygı gösterdiler!."

Selahaddin'in Fermanı

1187-1188 yıllarında Haçlılardan Kudüs'ü alan fatih; Hazreti Muhammed'in kendisi, yeğeni ve halefi Hz. Ömer ve imamların ilki ve bu yüzden Şiilerce bir aziz gibi saygı gören Hz. Ali'den sonra dördüncü kez Ermenilerin Kutsal Topraklardaki haklarını teyit etti. (Resim 4)

Bazı tarihçiler, söz konusu Hıristiyanlaştırma dalgasının önemli bir boyuta ulaştığını düşünebildiler ve onun başarısını akıllarından geçirerek hayal kurmaya başladılar: dünyanın ve her halükarda Asya'nın çehresi, bu yüzden değişmiş olmalıydı². Yine de onun nihai başarısızlığı kesindi ve Ermeni-Türk ilişkisi, Hıristiyanlarla Müslümanların karşı karşıya gelmeleri çerçevesinde gelişti.

Müslüman âleme karşı Ermeniler, Hıristiyan kimlikleriyle, hep ayrı bir yere sahip oldular. Şimdi hatırlamamız gereken de budur.

İslam topraklarındaki Ermeniler

Ermeniler, 4. yüzyıldan itibaren Kutsal Topraklara ve özellikle, her yıl bütün Ermenistanlılardan birçok hacıyı ağırlayan Kudüs'e yerleşirler. Khalkedon Konsiline kadar, Kudüs'teki çeşitli Hıristiyan kiliseleri arasında görece samimi bir uyum hüküm sürerse de daha sonra ortaya çıkan iman ikrarı ayrışmaları düşmanlıklara yol açar. Sıkı bir biçimde kök salan Ermeniler, yinelenen aşağılamalara göğüs germek zorunda kaldılar.

Piskoposları Abraham, Müslüman fethinin ilk günlerinden, Hz. Muhammed'in ve adamlarının yeni iktidarının bütün Hıristiyanları alt etme tehlikesi taşıdığını anlar. Geçersizliğini ileri sürece büyük bir neden bulunmayan bir aktarıma göre, kırk kişilik bir temsilciler heyetinin başında, İslam'ın peygamberine biat etmek için huzuruna bizzat çıkmış olsa gerekir. Peygamber, onu iyi yüreklilikle kabul eder. Kutsal Toprakların fethinden sonra, Kudüs'ün ilk piskoposunun, İsa'nın kardeşi Yakup olduğunu; Ermeni manastırının, Yakup'un evinin bulunduğu yerde kurulduğunu ve Ermenilerin, onun reliktlerini muhafaza ettiklerini düşünür: Abraham, ilk piskopos Yakup'un halefi ve Kudüs'ün tek meşru piskoposu addedilir. Kutsal Toprakların altmış sekizinci piskoposu ve yegâne apostolik patriği kabul

edilir. Dahası Hz. Muhammed, Ermenilere ve bağlılarına yazdığı bir güven mektubunda onların Kutsal Topraklardaki mallarının muhafazasını teminat altına almış olsa gerekir:

“Ben, Abdullah’ın oğlu, Allah’ın peygamberi ve resulü Hz. Muhammed, Kudüs patriği Abraham’a ve Şam’ın Ermeni piskoposlarına ve diğer Müslüman topraklarında bulunanlara ve onlara bağlı halklara, yani Kudüs’te yaşayan Habeşistanlı, Kıpti ve Süryanilere bütün manastırlarını, kiliselerini, okullarını, malikâne ve tarlalarını bırakıyorum.

Allah’ın resulü Ben, Allah’ın, keza burada bulunan kadın ve erkek, herkesin şuurlu şahadetiyle, Kudüs’te bulunan kiliseleri, Kutsal Diriliş sunağını ve Aziz Şehrin güney kısmının karşısında, Sion manastırının yanında yer alan büyük Aziz Yakup Kilisesi’ni vaat ettim ve verdim; keza Zeytinlik manastırını ve Efendimizin Zindanı manastırını, Bethlehem kilisesini ve Aziz Yahya ve Samariye (Nablus) şapellerini ve Kutsal Diriliş sunağının arkasındaki dua evlerini ve Golgotha’nın yukarı ve aşağı katlarını ve Işığın yandığı Mesih’in mezarını ve bütün hac mekânlarını, dağları, vadileri, malikâne ve müktesebatı verdim; bunları onlara, Allah’ın ve bütün Müslüman müminlerin resulünün şahadetinde verdim.”

Bu metnin önemi büyük, çünkü Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ilişkiyi kesin bir doğrultuya sokacak ve bu; Hz. Muhammed’in yeğeni ve halefi, İslam’ın ikinci halifesi Hz. Ömer de, 638’de Kudüs’ün fethi sırasında söz konusu metni teyit ettiği için bir o kadar daha önem kazanacaktır. Abraham’ın bağlılığı, Ermenilerin, dini özgürlüklerini muhafaza etme koşuluyla kelle başına ödedikleri yıllık vergiyle somutlaşan Müslüman siyasi egemenliği kabul eden tutumlarıyla durmaksızın doğrulanır. Bu antlaşma, 8. yüzyılın en büyük katolikoslarından Tzoraporlu III. Sahag (677-703) tarafından 703 yılında halife Abdel-El-Malike⁴ hitaben yazılmış bir ittifak mektubuyla resmileştirilir.

Bu ittifaka uyan halife, Ermeni Kilisesi’ni rakipleri ve saldırganlarına karşı birden fazla kez korur. Ermeniler lehine bir hadisin de hazırlanmış olması, muhtemelen bu samimi antlaşma kapsamındadır. Nitekim Müslüman geleneği; İslam’ın Kutsal Kitabı ve Peygamberin Hayatı, Sünnet dışında peygamberin ölümünden çok sonra derlenmiş sözleri olan hadislerin kuralcı yetkisini tanır. Ermeniler, kendilerini kayıran bir hadise konu olmuş yegâne gayrimüslim halktır⁵.

Sorun, tarihi olsun ya da olmasın, bu kutsal kelamın dikkate alınmasıyla sürüyor: Ermenileri köleliğe boyun eğdirmek yasaklanmıştı. Coğrafyacı İbn Havkal, Ermenilerin, bilgisiz ve bir o kadar

Hz. Muhammed’in fermanı

Kraliyet buyruğu olan bu ferman, Muhammed tarafından Kudüs’ün Ermeni patriği Abraham’a hitaben kaleme alınmıştı. Gerçekliği, inandırıcılıktan uzak temeller üzerinde tartışıldı. Şunu kaydetmemiz gerekir: eğer söz konusu ferman yeniden yazılabildiyse, Ermenilerin, böyle bir belgeyi uydurarak üretmeye cüret edebilmeleri kuşkuludur. Ama özgün olsun ya da olmasın, Ermeniler ve Müslümanlar, uzun süre onun buyruklarına göre davrandılar, ve tarih önünde önemli olan da budur. (Resim 5)

kokuşmuş memurlarca Bağdat'ta köle misali satılmalarına kızarken bu hadise dayanmaktadır. Bu olguyu, 988 yılında yazdığı *Yeryüzünün Yüzü* isimli eserinde nakleder:

"Ermenistan halkının çoğunluğu Hıristiyan'dır; her sene toprak vergisi niyetine hükümdara bir vergi ödemek zorundadırlar. İmdi bugün, geçmişe bakarak Ermeniler, daha önce de oldukları gibi, bir antlaşma rejimi altında bulunmaktadırlar. Ancak bu antlaşmanın hükümleri aslında geçersiz; çünkü komşu prensler, onlara saldırıp köleye dönüştürüyor, hırpalıyor ve İslam'ın koruması altında bulunmalarına aldırıyorlar. Eskiden, onların ülkesinden olan köleler Bağdat'ta satışa çıkarılamazdı ve ben 325 yılına (Hicri; yani, İsa Mesih'ten sonra 936) kadar böyle bir şey yapmanın meşru olmadığını bizzat gördüm, çünkü bu insanlar, İslam'ın kabul edilmiş korudukları ve bir antlaşmadan daha fazlasına sahip idiler."

Piskopos Abraham'ın görüş gücü sayesinde Ermeniler, yeni efendilerinden umulmadık güvenceler elde edebildiler. Ermeniler, bir antlaşmanın ardından Müslüman âlemine giriyorlardı; bu, kesin bir sonuca götüren önemdedir. Müslümanlar için fetih, iki şekilde gerçekleşmektedir: ya bir antlaşma ile onaylanmış, genellikle şehir ve krallıkları egemenlik altına alan bir boyun eğdirme ya da Cihat stratejisi gereği her Müslüman'ın, girdiği topraklarda ceza görmeksizin ganimet ve köleler edinebileceği fetih yoluyla. Bundan dolayı, teslim olmalarını pazarlık konusu yapan halklar, Müslüman Devletin katliamları ve köleliğinden korunmuş oluyor ve imanlılar cemaati ümmetin bir çeşit ganimeti olan *feye*, yani ortaklaşa bütün müminlere ait, bir başka deyişle doğrudan halifenin yetkisi altındaki bir mülke dönüşüyorlardı. Fetihlerin bu şekilde düzenlenmesi, zimmilik (korunanlar)⁷ kavramının doğmasına yol açtı.

Ermeniler, Müslümanlara boyun eğen halklar arasında en lütfkâr şartları kendileri için pazarlık yoluyla elde edebilmiş olmalılar. Siyasal açıdan çok uyulmasa da bu antlaşma,

Ermenileri çok daha korkunç bir akıbetten, hatta millet olarak yok edilmekten koruduğu gibi Kutsal Topraklardaki Ermeni varlığının bin yılı aşkın bir zaman sürmesini sağladı. Aynı antlaşma daha sonra; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni patriği, Kutsal Topraklardaki Kudüs Ermeni patriği gibi siyasi iktidarın resmi muhatabı ve kardeş Kıpti, Süryani ve Habeş Kiliselerinin koruyucusu rolünü oynadığına göre, Osmanlı Türklerine örnek teşkil etti.

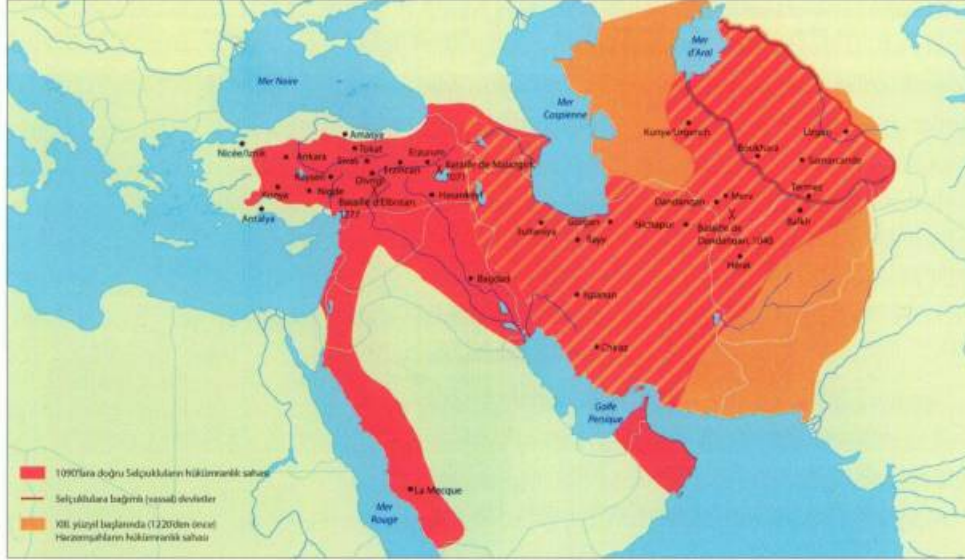
Ermeni-Türk ilişkileri, barışçıl olmak ve iki halkın refahına hizmet etmek için bu en eski Müslüman geleneğine yaslanabilirdi. Ama ne Selçuklular ne de Osmanlılar döneminde böyle bir şey oldu.

Maxime K. YEVADYAN

Halife Hz. Ali'nin fermantı.

Müslümanlığı ilk kabul eden ve İslam'ın dördüncü halifesi (656-661) olan Hz. Ali de Ermenilerin haklarını teyit eder. (Resim 6)

Selçuklu devletinin en büyük yayılma aşamasını gösteren harita. (Resim 7)

Bölüm 2

Selçuklular ve Ermeni mimarlar

Ermeniler, Hz. Muhammed'in zamanından başlayarak, her zaman "İslam'a yararlı" bir millet olarak kabul edilmiş ve bu nitelikleriyle de, dinlerini ve mallarını muhafaza etme hakkının kendilerine tanındığını bilmişlerdir.

Selçuklular, kendi "düzenlerini" dayatıyorlar

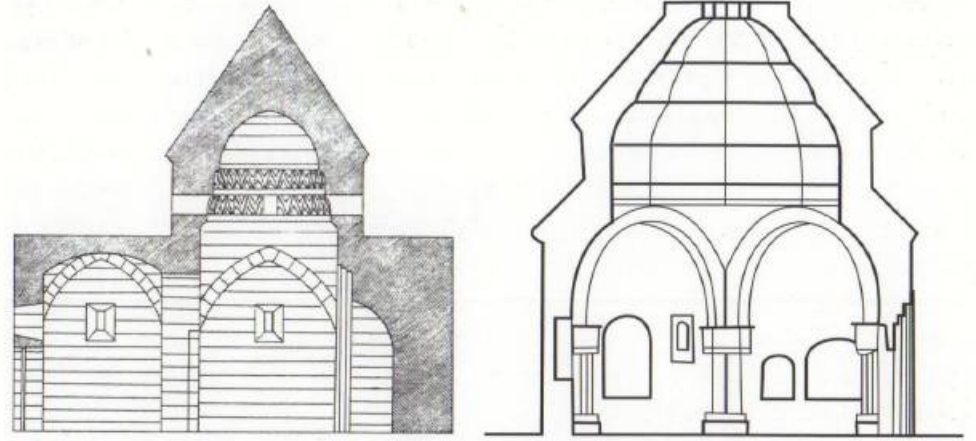
Bizans İmparatorluğu, 10. yüzyılın sonlarından başlayarak, Büyük Ermenistan'ı ilhak etmenin yollarını arar. Bunun için her şey mubahtır: askeri seferler, hükümdarları tarafından vasiyetle terk edilmiş toprakların tamamını satın almaya yönelik baskılar. Ermeni krallıklarını yıkmakla yetinmeyen Bizans siyaseti gerçekte, korumakla görevli birliklerinin sayıca azlığı düşünüldüğünde, sınır hattını zayıflatmaktan ibaretti. Üstüne üstlük, Rum subayların rekabeti, cepheyi daha da kırılganlaştırmakta, çünkü "aralarında uyumsuzluk hüküm sürmekteydi!"

Önce Selçuklu Türkleri, komşu Pers ülkesindeki topraklarından başlayarak ganimet elde etmek için soygun seferlerine çıkarlar. Çağdaş tarihçilerden Lasdiverdi Arisdages, bu konu hakkında: "Ganimet ve esirler aldıktan sonra [Türkler], memleketlerine döndüler²" diye not düşer. Sonra da ülkenin Bizans himayesi altında zayıf düşüp yeterince korunmadığını görerek onu istila ederler. Kırılıp geçirilmiş ya da sürülmüş Ermeni seçkinleri, Yunan işgal ordularının yetersizliğini gidermek için orada değillerdir artık ve cesaretleri tam Ermeni süvarileri de tek başlarına karşı koyamazlar. Aynı tarihçi: "Şimdi her şey, büyük bir acı

nedenine dönüşmüş; bayramlık giysiler de yerlerini keçi kılına³ terk etmiş durumda” diye üzüntüyle kaydeder. Türk fethi, dört yüz yıl önce zaten dayanılması güç olan Araplarınkinden çok daha korkunçtur. Toplumun tamamı darbeye maruz kalır. Bu konuda çağdaş yazarların, 1915 Ermeni felaketini hatırlatan çarpıcı tanıklıkları var: “Tasvir edilen sahneler hıçkırıklara yol açacak derecede. Yıkılmış kentler, yakılmış evler, alevlere terk edilmiş prenslik sarayları, kül olmuş kraliyet sarayları, meydanlarda katledilmiş erkekler, evlerinden koparılan esir kadınlar, duvarlara çarpılmış memede çocuklar, solmuş güzel yeniyetme yüzler, meydanlarda ırzına geçilmiş bakireler, yaşlıların gözleri önünde kılıçtan geçirilmiş delikanlılar. Yaşlıların kana bulanmış soylu ak saçları yerlerde sürünüyor ve bedenleri toprakta kımiltısız yatıyordu. Düşmanların kılıçları parıldıyordu, köreldi; yayların ipi koptu; sadaklardaki oklar tükendi⁴.” Lasdiverdi Arisdages: “Hıristiyanların yıkımı bundan daha tam olamazdı⁵” diye dikkat çeker daha fazla bir şey söylemeden.

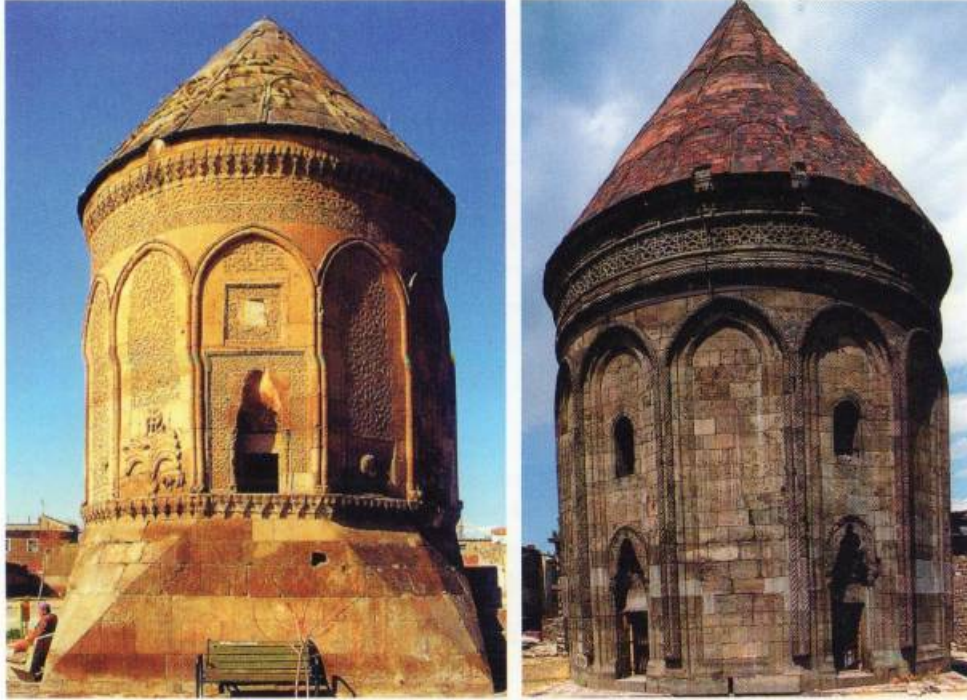
Bir anlaşma zemininin araştırılması

Yıllar boyunca aralıklı olarak kıyıma maruz kalan Ermeni ülkesinin yurttaşlarının hatırı sayılır bir kısmı, hayatta kalabilmek umudu ile sürgüne gitmeye karar verir: “Harabeye dönen kavarlar [kasaba], Yunan iktidarı için bir ava dönüşür. Bir zamanlar yoğun bir nüfusun yaşadığı avanlarda [köyler] hayvanlardan başka sakin kalmaz, tarlalar otlağa döner⁶.” Ermeni halkın bir kısmı şefleriyle Kilikya’ya sürgüne gidip güzel bir gelecek vaat eden bir krallık kurar; başkaları daha da uzaklara, Mısır’a, Balkanlara, keza Orta ve Doğu Avrupa’ya kaçarlar. Diğerleri, kanlı dalgaları göğüslemeleri gereken Büyük-Ermenistan’da kalırlar. Bu dalgaları kokuşmuş memur nesilleri ve tek amaçları Hıristiyanları olabildiğince sömürmek olan idareciler izler. *Ermeni halkların üstüne bir iktidarın gelmesinden beridir felaketten muaf bir nesil asla olmadı.... Ve bu, bin yıllık bir zaman boyunca.*

Solda Erzurum Kalesi Camii'nin, 12. yüzyıl sonları (Resim 8) ve sağda Sanahin (1063) Manastırı kitaplığının kesitleri. (Resim 9)

İki kesitin karşılaştırılması,- kitaplık, yapım ayrıntısında daha ince ve cami, kubbesinin altında ilave bir süslemeye sahip olsa da- sıra kemerlerin yükseklik ve yapısında besbelli bir inceliği fark ettirmektedir.

Selçuklu türbeleri ve Sanahin manastırı.

Kayseri'deki Döner Kümbet (1275, A-10) ve Erzurum'daki Hatuniye Türbesi (1255, B-11), Sanahin Manastırının (10. Yüzyıl, C-12) ana kilisesinininkine çok yakın bir çatıya sahiptir. Müslüman sanatının günümüzdeki en iyi uzmanlarından Robert Hillenbrand, "çağdaş Selçuklu anıtlarının ve Ermeni kiliselerinin üst kısımlarını görsel olarak birbirinden ayırt etmek imkânsızdır" diye kaydeder. Bunun nedeni basit, mimarlar aynı; bunlar, Ermeni ustabaşlarıdır. (Resim 10, 11)

Bir başka sanat tarihçisi, "çoğu, tuğladan değil de kesme taşla yapılmış [Selçuklu] mezarlarının daha ziyade mütevazı dekoru; sıklıkla -muhtemelen Ermeni-Gürcü etkisine, özellikle kiliselerin kubbeli kasnağına değin geriye giden- sivri kubbe biçimindeki kör sıra kemerlerle eklenmiş dış duvarlar üstüne odaklanmıştır" diye ekler. (Resim 12)

Ermeni ileri gelenleri, bir kez silahla kurtuluş olasılığı kalmadığında, karşılıklı bir anlaşmanın yollarını arar olurlar. Türklerin egemenliğini kabul eder ve dürüstçe ve akılla onlara hizmete çaba gösterirler. Türkler, 11. yüzyıldan beri Ermenistan'ın başlıca kısmını işgal ederler. Yüzyıllardır göçebelik yapan bir halk konumunda iken birkaç on yıl içinde geniş prensliklerin sahipleri olurlar. Şefleri, sık sık birbiriyle karıştırılan⁷, askerî ve idarî görevleri kendi adamlarına vererek onları tutumluca değerlendirir; geriye kalan uyruklarını, yani büyük çoğunluğu ise, ikinci dereceden addedilen diğer işlerde kullanırlar. Uyruklarının esas kısmı, birçoğu Ermeni, Hıristiyanlardan oluşmaktadır.

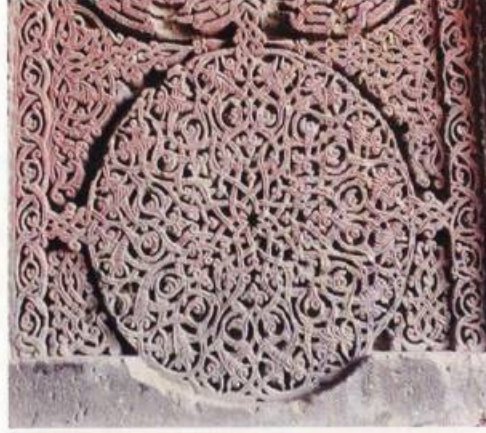
Selçuk sanatının Ermeni mimarları

Keza Selçukların, Ermeni teknik yeteneklerini kendi hesaplarına kullanmış olmalarını anlamak kolay. Ermenilerin Selçuklu kültürüne katkıları, hiçbir alanda mimaride olduğu kadar görünür değildir. Ermeniler, kutsal sunakları olan kiliselerin yapı biçimini bile Türk yapılarında değil de, yalnızca onlara ekli yemekhane, kitaplık, giriş sağını vs. gibi anıtlarda model olarak kullandılar. Selçuklu yapılarının çoğunun kaba taş inşaatı, belli bir biçimde, eserlerini kimi zaman imzalayan Ermeni mimarların işidir. Bunlara, minareler gibi, İran yapımı ve bezemeli, tuğladan anıt bölümleri eklenir. Bezemeler, genellikle, çoğu -önceki dönemlere ait ya da çağdaş- Ermeni yapıları ya da khaçkarlarda görülen kör kemer yapılarında olduğu kadar bitkisel ve geometrik süslemelerde de kısmen armenoid, yani Ermeni üslubundadır. Bununla beraber bu yapıların özgünlüğünü, cepheleri süsleyen uzun Kur'an yazıtlarının, keza Türk şamanlığından kaynaklanan totemlerin eklenmesiyle sağladığını da kaydetmeli. Bu dönemde üç büyük anıt tipi inşa edilmiştir: camiler, medreseler ve türbeler.

Tanınmış Türk uzman Suut Kemal Yetkin, nedenini açıklamadan, Selçuklu camilerinin bir "seçme parçalar mimarisi"⁸ oluşturduğunu teslim eder. Diğer yandan sadece Türk banilerin isimlerini vermekle yetinip hiçbir zaman mimarların kimliklerini ele almaz. Bunun nedeni basit: onların neredeyse tamamı Hıristiyan ve hatta belli belirsiz ithaf yazıtının⁹ da hatırlattığı üzere 1264'te, İnce Minareli Medrese diye anılan, Konya'daki Selçuklu Camii'ni diken Kalust gibi Ermenilerdir. Bu "seçme parçalar mimarisi", mimarların, Ermeni sanatını Türk seçkinlerinin dinî ihtiyaçlarına uyarlama girişimleriyle açıklanmakta.

Medreseler ve Ermeni mimarisi arasındaki ilintiyi kurmak daha da kolay, çünkü günümüz Türk yetkililerinin "kamuffaj" çabalarına rağmen birçok yazıt, Ermeni mimarların isimlerini zikretmektedir. Sözgeşi 13. yüzyıl için, Malatya'nın başlıca medreselerinden birini yapan Stepan oğlu Takvor'u, Sivas'taki Gök Medrese'yi diken Kaloyan'ı ya da yine Konya Medresesi'ni¹⁰ yapan Kalust'u zikredebiliriz.

Nihayet Suut Kemal Yetkin'in fikrine göre, "Selçukluların"¹¹ dinî mimarisinde önemli yer tutan" türbeler olgusundan bahsetmek gerekir. Bunlardan günümüze kalan en eskileri 12. yüzyıla¹² tarihlenmektedir. Söz konusu türbelerin büyük bir kısmı, herhangi bir yazıt taşımaya da yapım teknikleri, planları, yükseklikleri ve tabii bezemeleriyle olsun Ermeni tasarımlarıdır. Bu anıtlar, tartışmasız Türk kökenli olan "türbe" ismini taşımakta. Onları belirtmek için sıkça kullanılan bir diğer isim de "kümbet"tir¹³. Bu isimlendirme o denli geçerli ki "Döner Kümbet", "Kümbet Turan" ya da "Ulu Kümbet" benzeri bazı türbeler, sadece bu terimle anılmaktadır. "Kümbet" sözcüğü, Ermenicede "kimpet", Farsçada ise "gümbet" diye geçmekte ve her ikisi de "kubbe" anlamına gelmektedir. Farsça sözcüğün Urartucadan¹⁴ türediğini zaten göstermişim. Dolayısıyla Türkçe sözcüğün ya doğrudan ya da Farsça üzerinden dolaylı olarak Ermeniceden bir alıntı olduğu haklılıkla varsayılabilir.

-Hovannavank Manastırı'ndaki (13. yüzyıl ortaları, B-14) bir khaçkar ve Noravank Manastırı'nın (C-15) yukarı şapelinin iç kısmı detayı ile karşılaştırmak için- Çifte Minareli Medrese'nin (13. yüzyıl, A-13) bir madalyonu. (Resim 13, 14 ve 15)

Gümbet-kumpet kavramı tahlil edildiğinde bu varsayım kesinlik kazanmakta. Nedir türbe? Kimi zaman bir seki üzerine oturtulmuş bir kilise kubbesiyle alınılığı. Esas unsur, tıpkı Ermeni mimarisinde olduğu gibi, kubbedir. "Evenselleşmiş, genel geçer" Ermeni arzı ile Türk "kümbet"i arasında kesin bir paralellik kurulabilir. Tasarım gerçeklikleri o denli birbirine yakın ki ancak aynı insanların ellerinden çıkabilir. Bu sözcüklerin anlambilimsel ve kavramsal tahlili, kaynakların zaten doğruladığı şeyi bize teyit ediyor: Türk yapılarını Ermeni sanatının¹⁵ klasik formlarını uyarlayarak işleyenlerin Ermeni mimarlar olduğu.

Bu idarî, kültürel ve sanatsal işbirliğinin sonucu ne oldu? Türk egemenlerin sağladıkları çıkar ve katkılar büyüktü: yetkinlikleri ve yetkinlik edinmek için isteklerinin bulunmadığı sahalarda Ermenilere çokluk geniş sorumluluklar verdiler. Ermeniler ise bu birliktelikten hemen hiçbir şey kazanmadılar. Katliam ve aşağılanmalar, dur durak bilmedi; mahalli yetkililerin keyfiliklerine ve yırtıcı yolsuzluklarına maruz kaldılar hep. Yine de efendilerinin değişeceklerini ümit ederek dürüstlük ve teknik aktarımlarını sürdürdüler. Ama onlar, ne kadar değiştiler?

Maxime K. YEVADYAN

Selçuklu mimarlarının isimleri

Selçuklu sanatı üzerine bu sayfalarda sunulan birkaç açıklama, onun Ortaçağ Ermeni sanatına olan borcunu kanıtlamaya yöneliktir. Yapıların yapılış tarzlarının, cephe ve bezeme tasarımlarının henüz uygulanmakta olan ayrıntılı bir çözümlemesi, **giriştığımız** bu başlangıcı doğrulayacaktır. Belirtmesi şimdiden önem arz eden olumlu bir gerçek de, mimarların isimleri ortaya çıktığında bunların, büyük bir sıklıkla Ermeni olduklarının görülmesidir.

En eski Selçuklu anıtlarının genellikle yazıtları yoktur. Selçuklu ya da prenslikler dönemi anıtlarında yazıtlara rastlandığı zaman bu, çoklukla anıtın dikilmesini buyuran savaşa başkanına hitaben yazılmış, Kuran'dan ayetlerin serpiştirildiği bir **methiyedir**. Bununla beraber az sayıda örnekte, yapının ikinci derecede önemli bir yerinde, mimarın ismini belirten, sıklıkla küçük harflerle yazılmış kısa bir yazıt bulunmaktadır: **topu topu** birkaç kelime. Üstelik yaratıcıya duyulan bu minnettarlık, çoğu kez, birçok örnekte Türk yetkililerin de yardımlarını esirgemediği zamanın acımasızlığıyla ortadan kalktı. Bu mütevazı yazıtların bulunduğu taşlar, özellikle restorasyonlar sırasında, sessizce bakır **bloklarla** değiştirildi...

Her şeye rağmen, mimarların Ermeni kökeniyle ilgili bazı kanıtlar, Avrupalı gezgin ya da araştırmacıların 1914 savaşı öncesinde çıkardıkları rölöveler sayesinde günümüze ulaşabildi.

Ahşap işçiliği, genellikle tuğla işçiliği gibi oldukça düzenli bir biçimde Müslümanların, özellikle İranlıların eseri olsa gerekir. Buna karşılık taş işçiliği, Hıristiyanlara ve hissedilir derecede Ermenilere vergidir. Mimarların bıraktığı yazıtların çözümlemesinin, doğrulamamızı sağladığı şey de budur.

Ahmet Şah, Divriği'de, her ikisi imzalı Ulu Camii ve hastaneyi 1228-1229 yıllarında inşa ettirir. Hastanenin iç kısmında, batıya bakan ana eyvanın tepesindeki bir kartuşun üzerinde: **عمل خرشاه الأخلاطي** *Ahlat'lı Hürşah'ın Eseri* yazısı okunmaktadır.

Aynı şekilde, caminin iç kısmında, Kible duvarını bir sütuna bağlayan kemerin alt yüzünün orta yerinde: **عمل خرشاه ابن مغيث الأخلاطي** *Ahlat'lı Hürşah ibn Muhit'in Eseri* diye yazılmıştır.

Müslüman kaynaklarınca bilinmeyen bu isim, muhtemelen *Khos-rov/şah*, *Ahlat'lı Muhit'in oğlu* olarak çözümlenmektedir. Muhit, Müslümanlığı seçen Hıristiyanlara verilen, *Mıgırdiç* taklidi olabilecek Arapça bir isimdir. Bu çözümleme, mimarın, yapıda yapılan inceleme sonucunda varsayılan¹ Ermeni menşeyini doğrulamaktadır. Osmanlı döneminin bir başka Ermeni mimarının ismi, Yakup Şah (*bkz.* s. 60). Farsça "şah" kelimesinin Ermenilerce bazı isimlerin bileşiminde kullanıldığı görülmektedir. Sinan'ın akrabalarından birinin isminin *Küdanşah* (ya da *Kod Nişan*) ya da bir Ermeni taş yontucusunun *Küdaşah*, (*bkz.* s. 60), diye anılması bu şekilde olsa gerekir.

Malatya'daki caminin batı kapısı üzerinde, Selçuklu sultanı Keyhüsrev'e ithafen, yapının tamamlanmasını 6 Temmuz 1247'ye tarihlendiren uzun bir yazıt bulunmakta ve bu uzun yazıtın tam altında, sadece şunlar okunabilmektedir: **عمل استاذ خسرو البتآ** *mimar Khosro Usta'nın eseri*. Aynı şekilde, güney-doğu kapısı üzerinde: **عمل استاذ خسرو** *Khosro Usta'nın eseri*², diye yazılmış.

Bu isim, 3. yüzyıldan beridir Ermeni kraliyet isimlerinin içinde yer almakta ve bu dönemde birçok kez kullanıldığı doğrulandığına göre Ermenilerin onu yeniden canlandırmış olmalarına şaşırılmamak gerekir. Beri yandan Selçuklular da kendi isimlerini oluşturmak için *Khosro*'nun Farsça karşılığını kullanmışlardır.

Yine Malatya'daki bir medresenin kapısı, inşa ettiren sultanın şanına, uzun bir yazıtla bezenmiş ve yan tarafı üzerinde de: **عمل استاذ تكفور بن استفان** *Stepan³ oğlu Takvor'un eseri* yazısı okunmaktadır.

Selçuklu mimarlarının isimleri

Selçuklu sanatı üzerine bu sayfalarda sunulan birkaç açıklama, onun Ortaçağ Ermeni sanatına olan borcunu kanıtlamaya yöneliktir. Yapıların yapılış tarzlarının, cephe ve bezeme tasarımlarının henüz uygulanmakta olan ayrıntılı bir çözümlemesi, **giriştığımız** bu başlangıcı doğrulayacaktır. Belirtmesi şimdiden önem arz eden olumlu bir gerçek de, mimarların isimleri ortaya çıktığında bunların, büyük bir sıklıkla Ermeni olduklarının görülmesidir.

En eski Selçuklu anıtlarının genellikle yazıtları yoktur. Selçuklu ya da prenslikler dönemi anıtlarında yazıtlara rastlandığı zaman bu, çoklukla anıtın dikilmesini buyuran savaşa başkanına hitaben yazılmış, Kurandan ayetlerin serpiştirildiği bir **methiyedir**. Bununla beraber az sayıda örnekte, yapının ikinci derecede önemli bir yerinde, mimarın ismini belirten, sıklıkla küçük harflerle yazılmış kısa bir yazıt bulunmaktadır: **topu topu** birkaç kelime. Üstelik yaratıcıya duyulan bu minnettarlık, çoğu kez, birçok örnekte Türk yetkililerin de yardımlarını esirgemediği zamanın acımasızlığıyla ortadan kalktı. Bu mütevazı yazıtların bulunduğu taşlar, özellikle restorasyonlar sırasında, sessizce bakır **bloklarla** değiştirildi...

Her şeye rağmen, mimarların Ermeni kökeniyle ilgili bazı kanıtlar, Avrupalı gezginler ya da araştırmacıların 1914 savaşı öncesinde çıkardıkları rölöveler sayesinde günümüze ulaşabildi.

Ahşap işçiliği, genellikle tuğla işçiliği gibi oldukça düzenli bir biçimde Müslümanların, özellikle İranlıların eseri olsa gerekir. Buna karşılık taş işçiliği, Hıristiyanlara ve hissedilir derecede Ermenilere vergidir. Mimarların bıraktığı yazıtların çözümlemesinin, doğrulamamızı sağladığı şey de budur.

Ahmet Şah, Divriği'de, her ikisi imzalı Ulu Camii ve hastaneyi 1228-1229 yıllarında inşa ettirir. Hastanenin iç kısmında, batıya bakan ana eyvanın tepesindeki bir kartuşun üzerinde: *عمل خرشاه الأخلاتي* *Ahlat'lı Hürşah'ın Eseri* yazısı okunmaktadır.

Aynı şekilde, caminin iç kısmında, Kible duvarını bir sütuna bağlayan kemerin alt yüzünün orta yerinde: *عمل خرشاه ابن مغیث الأخلاتي* *Ahlat'lı Hürşah ibn Muhit'in Eseri* diye yazılmıştır.

Müslüman kaynaklarında bilinmeyen bu isim, muhtemelen *Khos-rov/şah*, *Ahlat'lı Muhit'in oğlu* olarak çözümlenmektedir. Muhit, Müslümanlığı seçen Hıristiyanlara verilen, *Mıgırdiç* taklidi olabilecek Arapça bir isimdir. Bu çözümleme, mimarın, yapılan inceleme sonucunda varsayılan¹ Ermeni menşeiini doğrulamaktadır. Osmanlı döneminin bir başka Ermeni mimarının ismi, Yakup Şah (*bkz.* s. 60). Farsça "şah" kelimesinin Ermenilerce bazı isimlerin bileşiminde kullanıldığı görülmektedir. Sinan'ın akrabalarından birinin isminin *Küdanşah* (ya da *Kod Nişan*) ya da bir Ermeni taş yontucusunun *Küdaşah*, (*bkz.* s. 60), diye anılması bu şekilde olsa gerekir.

Malatya'daki caminin batı kapısı üzerinde, Selçuklu sultanı Keyhüsrev'e ithafen, yapının tamamlanmasını 6 Temmuz 1247'ye tarihlendiren uzun bir yazıt bulunmakta ve bu uzun yazıtın tam altında, sadece şunlar okunabilmektedir: *عمل استاد خسرو البنا* *mimar Khosro Usta'nın eseri*. Aynı şekilde, güney-doğu kapısı üzerinde: *عمل استاد خسرو* *Khosro Usta'nın eseri*², diye yazılmış.

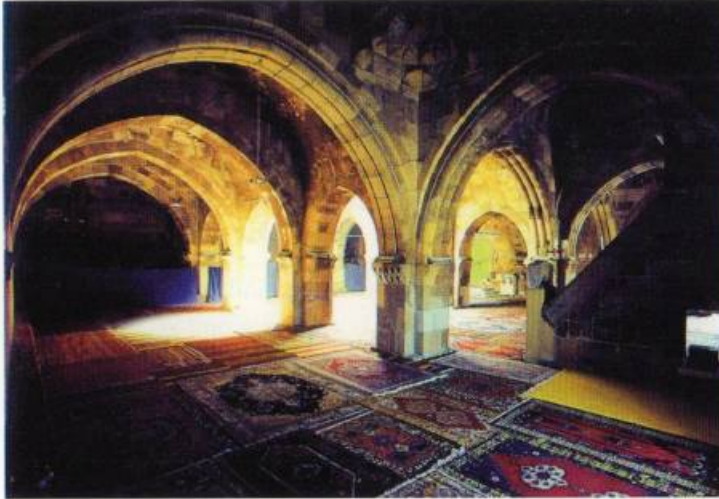
Bu isim, 3. yüzyıldan beridir Ermeni kraliyet isimlerinin içinde yer almakta ve bu dönemde birçok kez kullanıldığı doğrulandığına göre Ermenilerin onu yeniden canlandırmış olmalarına şaşırılmamalıdır. Beri yandan Selçuklular da kendi isimlerini oluşturmak için *Khosro*'nun Farsça karşılığını kullanmışlardır.

Yine Malatya'daki bir medresenin kapısı, inşa ettiren sultanın şanına, uzun bir yazıtla bezenmiş ve yan tarafı üzerinde de: *عمل استاد تکفور بن استفان* *Stepan³ oğlu Takvor'un eseri* yazısı okunmaktadır.

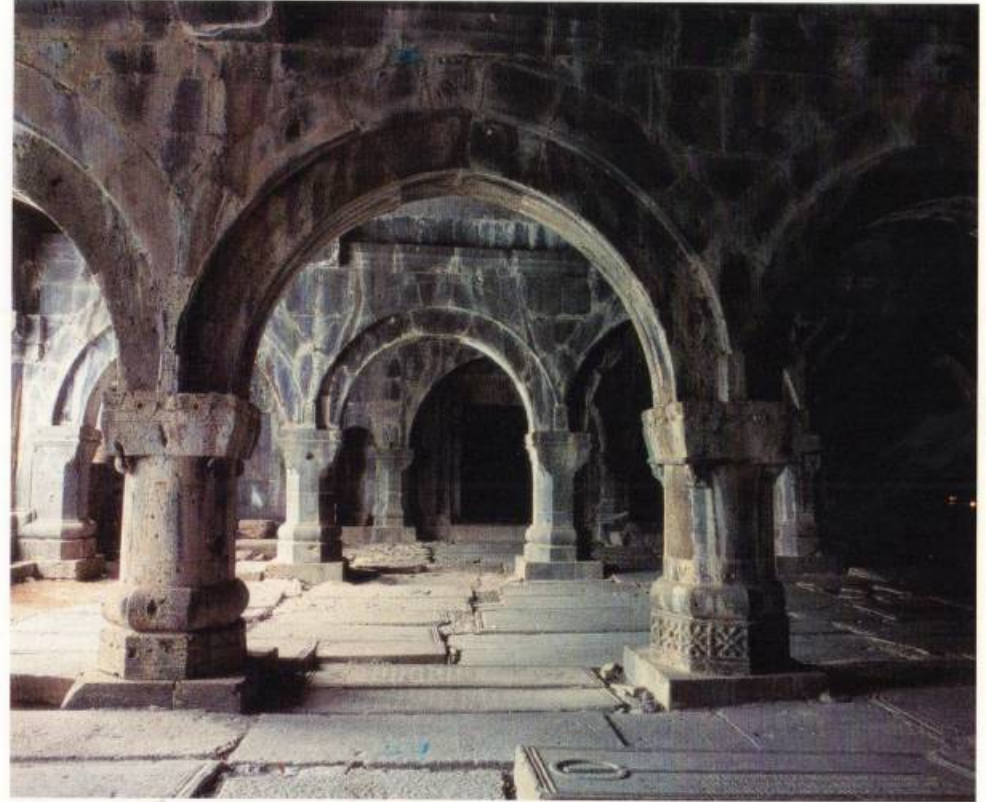
İki isim de hiçbir tartışmaya yer vermeyecek kadar açık bir biçimde Ermeni isimleridir.

Eski *Sebastia*, Sivas'ta, 1229 yılında yapılmış Gök Medrese var. Ana giriş kapısının üstünde bir kez daha ithaf yazıtı bulunmakta ve altında, girişin hemen üstünde: عمل استاذ كالويان القونيوى [*Konyalı?*]¹ *Kaloyan Usta'nın eseri*; dahası, giriş kapısının solunda yer alan çeşmenin üzerinde: عمل استاذ كالويان القونيوى *Kaloyan Usta'nın eseri*² yazısı görülmektedir.

Kaloyan ismi, Yunanca Καλοϊάννης'in bir taklididir. Tipik bir şekilde Hıristiyan, Ermeni olduğunu addetmekte hiçbir zorluk duyulmuyor. Keza anıtın kompozisyon ve süslemesi analiz edildiğinde varsayım gerçekliğe dönüşüyor. Eğer menşei şehri kuşkusuz Konya ise, birçok yapısı Galust ya da Kalus isimli bir başka Ermeni mimarın eseri olan o şehrin bir Ermeni cemaatini barındırdığını söylemeliyiz.

Niğde'deki Alaaddin Camii'nin, (1228-1229), ve Sanahin Manastırı'nın sağınının iç kısmı. "13. yüzyılda, yerel kiliselerin etkisinin kaydedildiği, boylamasına yapısı nedeniyle "bazilikal" denen yeni bir cami planı ortaya çıkar." (Resim 16)

Yakından bakınca bu tip bir caminin sadece, Ermeni manastırlarının dinle ilgisi bulunmayan yemekhane, giriş, sahn vs. gibi yapılarının bir uyarlaması olması imkânsız değil. Anıdaki salonlu Menucehr Camii, tamamiyle aracı işlevi görmüş olabilir. (Resim 17)

Nitekim İnce Minareli Medrese diye anılan, Konya'nın başlıca Selçuklu camii (1264), giriş kapısının sağ ve solundaki iki kartuş içinde şu yazıtı taşımaktadır: عمل كالوس بن عبد الله *Abdallah oğlu Kalus'un eseri*⁶.

Yine Konya'da, Laranda kapısı yakınında, giriş portayının çeşmesinin her iki yanında aşağıdaki yazıtın okunduğu bir başka cami bulunmaktadır:

عمل كالوس بن عبد الله *"Abdallah oğlu Kalus'un eseri"*.

Aynı zamanda Sahip Ata Camii, keza Konya'daki birçok diğer anıtı da dikmiş olsa gerekir⁸.

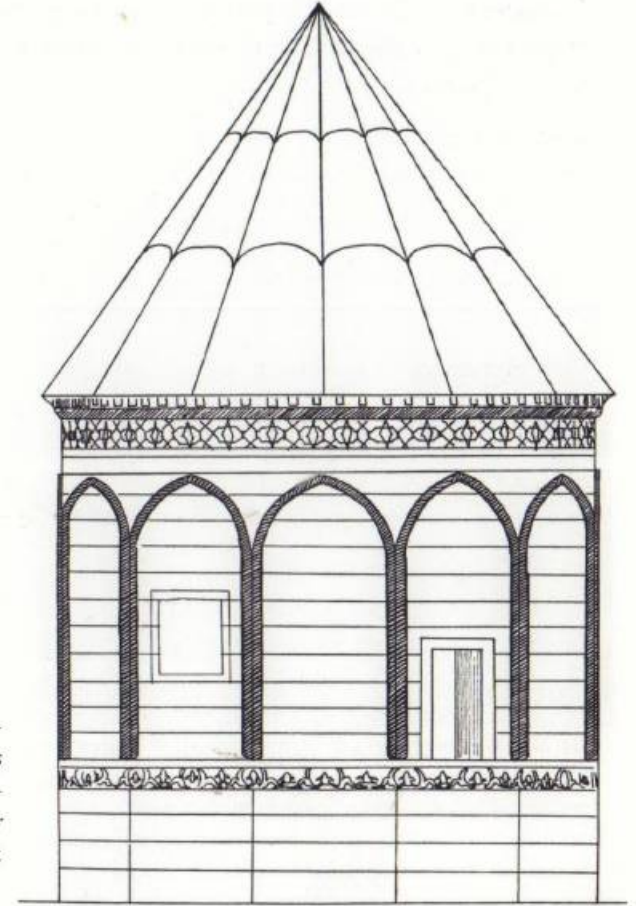
Bu mimar, babasının adının bizde çağrıştırdıklarına rağmen, zaten uzun zamandan beridir Ermeni diye bilinmekte ve hatta dehası⁹ nedeniyle Sinan'la karşılaştırılmaktadır....Diğer yandan *Abdallah*, Yunancası *Theodulos* olan *Tanrı'nın hizmetkârı* anlamındadır ve ünlü *Abdallah Kardeşlere*¹⁰ kadar çağlar boyunca ondan fazla Ermeni tarafından kullanılmıştır, bkz. s. 112-114; bu isim, çoğu kez Müslümanlaşmış Hıristiyanlara atfedilmiştir, (bkz. s. 50)

Nihayet İğdır'ın güneyinde, Kaledağ tepesi yönündeki, muhtemelen 13. ile 14. yüzyıllara tarihlenen Zor kervansarayını da belirtmek gerek. Alexandre Loris-Kalantar, 1913'te aşağıdaki yazıtı ortaya çıkardı:

عمال اشوت *Aşot'un eseri*¹¹.

Jean-Michel Thierry, anıtı 1984 yılında inceledi; yapı tarzı gibi, süslemelerin de *Ermeni* olduğunu gözlemleyebildi; ancak yazıtta geldiğinde, o, kaybolmuştu.

M. Y.

Rabia Hatun mozolesi, 13. yüzyıl.

Mozolenin, Rahmi Ünal tarafından yapılan rekonstrüksiyon denemesi, çağdaş kilise ve manastırların dam çatılarıyla kolayca karıştırılabilecek, tipik bir Ermeni anıtı şeklini ortaya çıkarıyor. (Resim 18)

Ahlat nekropolü, 12. yüzyıl.

"Ahlat'ta, Van Gölü kıyıları üzerinde, yüzyılları kat eden en geniş ve göz alıcı Selçuklu nekropolü bulunmaktadır. Ermeni khaçkarlar örneğinde yontulmuş yüzlerce stel, melankolik bir biçimde yüzlerini gün batımına dönmüşlerdir." (Resim 19)

Noradus'ta khaçkarlar, 12-13. yüzyıllar.

Luca Mozzaği'nin bu açıklamalarını tamamlamak için, Ermeni khaçkarların da aynı şekilde gün batımına döndüğünü, çünkü aynı Ermeni sanatsal geleneğin bir meyvesi olduğunu kaydetmemiz yeterlidir. Bu karşılaştırmayı en çok aydınlatan, 9. ve 17. yüzyıllarda Sevan Gölü yanında dikilmiş olan Noradus khaçkarlarıdır. (Resim 20)

Bölüm 3

Yeniçeriler ya da bir seçkin topluluğu dağıtmanın yolu

Yeniçerilik kurumu, sultanlar için; azınlık halklarının seçkinlerini dağıtmak, durmadan yeni askeri birliklere sahip olmak ve nihayet, Hıristiyanların sayısını giderek azaltmak anlamına gelmiştir.

Yeniçerilik kurumunun prensibi

Yeniçerilik kurumu, hiç kuşkusuz, Osmanlı devletinin, hakkında konuşmamız gereken harem gibi, bir yandan çeşitli tutarsızlıklarla dolu en tartışmalı kurumlarından biridir. Hıristiyan milletlerin genç erkeklerinin, Müslümanlaştırılmak ve savaşçı yetiştirilmek üzere ailelerinden koparılmasından ibarettir. Bu uygulama, hoş bir şekilde “devşirme”, Türkçede *toplama* diye anılmaktaydı. Tıpkı alelade meyveler gibi onları dönem dönem *topladıklarına* göre bu basit isimlendirme, Osmanlıların, Hıristiyan uyruklarına karşı besledikleri saygı ve takdire tanıklık etse gerekir...

Devşirme düzeni, Sultan Orhan (1326-1359) tarafından tesis edildi ve fethedilen ülkelerin altı ila yirmi yaş arası çocuklarının beşte birinin kabile halinde kaçırılması demektir. İki toplama arasındaki süre ise sadece ihtiyaç belirliyordu. İslam'ın prensiplerini bilmeyen genç dönmeler her zaman bağınazlıkla yetiştiriliyorlardı. Kendi güçlerinden ve eylemlerinin dokunulmazlığından emin olan bu insanlar, geçtikleri illeri sömüren ve zayıflatan bir kansere dönüştüler. Bu yeni dönmeler, pek sık, kendi eski cemaatlerinin en acımasız düşmanları oldular. En aşırı örnek ise Müslüman olan Bizanslı Rumlarınkidir: “Ruhen

L 5

fo. 140

Yeniçeri

Nicolas de Nicolay'in (1517-1583) seyahatnamesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca kişi ve mesleklerine ait birçok gravür bulunmaktadır. Bunlardan biri de yeniçerilerle ilgilidir. (Resim 21)

İslam âlemine doğan [Bizanslı dönmeler], onun en disiplinli, gayretli ve becerikli askerleri oldular. Bizans İmparatorluğu'na en ölümcül ve son kesin darbeleri vuran; yurttaşlarının ve eski dindaşlarının en acımasız kıyıcıları; Osmanlı Devletinin örgütlenmesi, yayılması ve pekiştirilmesine en etkin biçimde katılan onlardır¹.”

Devşirme üzerine tanıklık, Hıristiyan çocukların toplanması

“Efendimizin Memurlarının, Papazların kâğıdını gördükten, anne ve babaların yeminli ifadesini dinledikten sonra bu çocukları toplatması ve içlerinden en güzel ve en güçlülerini seçmesi acınacak şey [...]. Bu kötü ve lanetli düzenlemeyi ilk getiren, Sultan Birinci Selim oldu. Şöyle ki, üç yıldan üç yıla, yukarıda zikredilen ve kendisine bağlı illerde bulunan Hıristiyanların her birinin evine gidilecek ve beş çocuktan biri alınacaktı. Ama çoğu kez, anne ve babaya rağmen her evden iki, hatta üç çocuk toplarlar ve bugün hâlâ, her zamankinden daha sıkı bir biçimde bunu uyguluyorlar. Oysa anne-babaların, en küçük bir karşı gelmede bulunsa ve ne kadar soylu ve zengin olsalar da nasıl dövüldüklerini, yara-bere içinde bırakıldıklarını, hatta çoğu kez öldürüldüklerini Allah bilir. Ama yine de bu zavallı gençliği elini-kolunu sımsıkı bağlayıp dertop ederek arkalarından sürüklemelerine razı olmuyorlar; gerçeği yansıtan işbu resimde olduğu gibi.”

André Thevet (1502-1590), *Evrensel Kozmografya, kralın kozmografisi; yazar tarafından görülmüş ve eskiler ve çağdaşlarımızca bilinmeyen en dikkat çekici şeylerin çeşitli tasvirleriyle resimlenmiş*².

De A. Theuet. Liure XVIII. 818

peu de teurre seulement, comme vn chien & cheual. Et c'est pitie quand les Officiers du Seigneur font assembler ceste enfance, apres auoir veu le papier des Prestres, & ouy à fermēt peres & meres, & choisy ce qui est de plus fort & plus beau. pour seruir au plaisir & volonte d'vn Roy barbare, & ennemy de nostre foy : où fouuent vous voyez les peres & meres en mourir de rage & despit. Et telle fois en emmenerōt quinze ou seize cens, lesquels font conduits à Constantinople ou Adrianopoly, & autres

Figure de
la prise
des enfans
Chrestiens.

Devşirme ya da çocukların “toplanması”. André Thevet’in kitabına uygun olarak yapılmış (1575). (Resim 22)

Janissaire

Meche en main, mousquet sur le dos. C'est un Janissaire de bande.
Prêt à marcher quand on commande. Pour qui n'est pas fait le repos.

Yeniçeriler.

Fransız sanatçı Le Hay tarafından 1712-1713 yıllarında gerçekleştirilmiş bir gravüre göre yapılmış bu kitap resmi, 13. yüzyıl başlarındaki yeniçeri reisini tasvir etmekte.

(Resim 23)

Sistemin önemi

Ermeniler için bu kurum, sürekli bir işkence kaynağı oldu. En taze çağlarındaki çocuklarından mahrum kaldıklarını gören her kuşakta ailevi ve ferdi bir dram yaşanmaktaydı. Gerçekten, kendileri de birer yeniçeri olan "toplayıcılar", elbette delikanlıların en güçlülerini seçiyor idiyse de, İstanbul'la ilişkileri bulunmayan yerel aristokrat ailelerin oğullarına el koymaya gayret etmekteydiler. İmdi bu şartlar içinde ve birçok göç dalgasından sonra Ermeni seçkinlerinin, millet olarak giderek zayıflamaları kaçınılmazdı. *Devşirme* uygulamasının, Ermeni cemaatindeki yaygınlığı, bir soru işaretidir. Ünlü Avusturyalı tarihçi von Hammer, Maffei Venieri isimli birinin 1582 tarihli bir raporuna dayanarak "yeniçeri saflarına dahil edilmeye yazgılı Hıristiyan çocukların her yıl toplanmasından yalnız Ermenilerin başışık tutulduklarını" söylemekte, ancak nedenini belirtmediği için de bu istisnai başışıklığı kuşku kılmaktadır. Bu kuşku, aynı zamanda yeniçerilerin, "genç oğlanların, yasa gereği ancak Bosna, Yunanistan ve Ermenistan'da uygulanabilecek, yıllık olarak *devşirilmesi* yoluyla" toplandıklarını söylemesiyle bir o kadar artmaktadır³.

Osmanlı Türkleri, iki kere kazançlıydı: çok sayıda askerleri vardı ve azınlıkları arasındaki seçkin sınıfların yeniden toparlanmasını engelleyerek geniş çaplı karşı çıkmaların da önünü almış, har halükarda askeri yanı ağır basan bir kazanç elde etmiş oluyorlardı. Aynı zamanda sultan, Müslüman halkın nüfusunun bu yolla düzensiz bir biçimde arttığını ve bununla orantılı olarak Hıristiyanlarınkinin azaldığını görüyordu.

Yeniçeri teşkilatının 1826'da tasfiyesi, ilginç bir biçimde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni cemaatinin yeniden uyanışıyla aynı zamana denk gelmektedir...

Yeniçeri sınıfının içtimai durumu

Yeniçeriler piyade sınıfının seçkinlerini oluşturmaktaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek askeri ve siyasi komutası, Sultanın meclisinde geniş bir yere sahip olacak kadar, temelde bu teşkilata dayanmaktaydı. I. Bayezid (1389-1402) döneminin Bizanslı tarihçisi Ducas, sultanın kişisel muhafız birliğini meydana getiren yeniçerilerin "hepsinin, çeşitli Hıristiyan milletlerden⁴ toplanmış paralı askerler" olduklarını acıyla kaydeder. Yeniçeriliğe adım atan çocuklar, geçmişlerini, vatanlarını, dinlerini arkalarında bırakıp bekârlığa mahkum ediliyor, ancak tecavüz etmekte serbest bırakılıyorlardı... Bu erkekler güruhu, sadece bir savaş makinesi yapılmak amacıyla insan malzemesine dönüştürülmüş bireyin, insanlıktan çıkmış halini canlandırıyorlardı.

İmparatorluğun başbakanı (Sadrazam), bir yeniçeriydi. Söz konusu güruh, zaman zaman yerinde duramayıp yağmacılığa yeltendiği ve can sıkıntıları ayyuka çıktığında onları katletmek ve yenilerini toplamak yeterliydi... İmparatorluk içinde yeniçeriler, son derecede hiyerarşik bir yapıya sahip ve güçlüydüler. Sultanlar, onların hoşnutsuzluklarını ve taleplerini hesaba katmak zorundaydılar. Bu kaba insan teşkilatı içinden bazen mimar Sinan gibi bir deha da çıkmıyor değildi.

Bireysel bir yazgı

Yeniçerilerin bıraktıkları doğrudan tanıklıklar çok azdır. Kendi kimliklerini unutmak ve şiddet ile örülmüş yeni bir kimliği kabullenmek zorunda olduklarından küçük bir farklılığı bile yansıtmıyor, asla dinlerinin idrakine varamıyorlardı. Bununla beraber, emsalleri içinde biricik tanıklık, Kapriyel'in tanıklığı, her şeye rağmen bize kadar ulaştı. Şöyle başlıyor:

"Dinen Hıristiyan olan kişi, Ermeni milletinden dindar bir anne-babanın çocuğudur. Dacikler [Osmanlı Türkleri] zamanında, Sultan IV. Mehmet'in (1648-1687) idaresinde yaşıyordu. Divriği yöresinden, Kurnivali köyündendi. Konstantinopolis'in karşısındaki Galata metropolünde doğdu ve büyüdü. Daha çocukken Müslümanlaştırılan ve yeniçeriler tabir edilen askerlerin teşkilatına sokulan bir kardeşi vardı.

[Yeniçeri] kardeşini ziyarete devam ediyordu. Müslümanlar onu yakaladılar, sünnet edip zorla kardeşinin birliğine kattılar. Ve Dacik askerlerle [Osmanlı Türkleri] birçok savaşta yer aldı. Ama o, yüreğinde Mesih'in yakıcı sevgisini muhafaza ettiği için öyle bir dini kabul etmemişti.

Bir süre sonra, Hıristiyan imanını korumak için, topluluğu terk ederek Frankların ülkesine kaçtı. Mesih'in kardeşi Aziz Yakup'un mezarını tavaf etti. Aziz Bakire'nin, keza Havariler Petrus ve Pavlus'un sunaklarını ziyaret dileğinde bulundu. Ve böylece, günahkâr geçmişinin kefareti için birçok yıllar boyu sürgünde acı ve eziyet içinde yol kat etti. Yüreği, bu hac yolculuğunda, ne umduğu teselliye ne de geçmişteki⁵ imanının saflığını bulabildi.[...]"

Bu hikâyenin devamı, böylesi bir deneyimle parçalanmış bir hayatın bir tek sona erebilecek kederli güzergâhıdır: Osmanlı yetkililerinin eliyle öldürülmek. Müslümanlaştırılmış bir çocuğun sıradan yazgısı üzerine getirilen bu sıra dışı tanıklık, sürükleyici bir anlamlılık içermekte. Biri zorla ele geçirilmiş, diğeryse acılar içinde mahvedilmiş iki oğlunu da kaybeden bir Ermeni ailesidir görülen. Birçok tarihçi, yeniçerilerin, o güçlü askerlerin hayat gerçekliğini en küçük ayrıntılarına kadar anlaftılar; ama elimizde bulunan birkaç dolaysız tanıklık, onlar, dayanılmaz.

Yeniçeri ve şehit, Ermeni Kapriyel'in yazgısı

Bu tanıklık, Aziz Antuan Rahiplerinin Roma'daki manastırlarının kitaplığında bulunan, 33 sıra numaralı, Ermeni takvimiyle 1152 (1704) tarihinde yazılmış karışık bir el yazmasından tercüme edilmiştir.

Dinen Hıristiyan olan kişi, Ermeni milletinden dindar bir anne-babanın çocuğudur. Dacıklar [Osmanlı Türkleri] zamanında, Sultan IV. Mehmet'in (1648-1687) idaresinde yaşıyordu. Divriği yöresinden, Kurnivali köyündendi. Konstantinopolis'in karşısındaki Galata metropolünde doğdu ve büyüdü. Daha çocukken Müslümanlaştırılan [Türkleştirilen] ve yeniçeriler tabir edilen askerlerin teşkilatına sokulan bir kardeşi vardı.

[Yeniçeri] kardeşini ziyarete devam ediyordu. Müslümanlar onu yakaladılar, sünnet edip zorla kardeşinin birliğine kattılar. Ve Dacik askerlerle [Osmanlı Türkleri] birçok savaşta yer aldı. Ama o, yüreğinde Mesih'in yakıcı sevgisini muhafaza ettiği için bu dini kabul etmemişti.

Bir süre sonra, Hıristiyan imanını korumak için, topluluğu terk ederek Frankların ülkesine kaçtı. Mesih'in kardeşi Aziz Yakup'un mezarını tavaf etti. Aziz Bakire'nin, keza Havariler Petrus ve Pavlus'un sunaklarını ziyaret dileğinde bulundu. Ve böylece, günahkâr geçmişinin kefareti için birçok yıllar boyu sürgünde acı ve eziyet içinde yol kat etti. Yüreği, bu hac yolculuğunda, ne umduğu teselliye ne de geçmişteki imanının saflığını bulabildi.

Bir gemiye binerek Konstantinopolis'e, hâlâ hayatta kalan anne-babasının yanına gelir. Babasının evinde kaldığı on beş gün boyunca bütün yakınlarına, niçin Tanrı Mesih'e olan imanını imansızların arasında alenen ikrar etmek amacıyla geri geldiğini söyler. Ve anne ile babası, babalık merhametiyle ona: "zulümlere dayanamayacaksın, iyisi mi Hıristiyan-

ların ülkesine dön ve orada dindarlıkla hayatını sürdür" derler. Ama o, onları dinlemez ve Kutsal Haçı ululama yortusu gününde (14 Eylül) besbelli bir Hıristiyan giyimi kuşanıp atalarımızın geleneğine uyararak mezarların kutsanmasına katılmak için Ermeni mezarlığına gider ve o gün kimse ona bir şey söylemez. Ertesi gün, pazartesi, yeniden kiliseye gelerek günahlarını itiraf eder, Tanrı'nın Oğlu'nun aziz bedeni ve kaniyle müşarekete girer ve aynı kisveyle çarşıya gidip Dacıkların [Osmanlıların] arasına karışır. Kendisini gördüklerinde: "Nedir bu kıyafet? Bizimle onca zaman birlikte olan asker değil misin sen?" diye sorarlar. O ise Kutsal Ruh'tan güç alarak cevap verir: "Evet benim, gerçek din, inanmış olduğum ve inanmayı sürdürdüğüm, Mesih'in Tanrı ve Tanrı'nın Oğlu olduğu Hıristiyan dinidir." Bunu duyanlar, öfkelenip ona dişlerini gıcırdatır ve yakalayarak, olan biteni anlatmak için kadıya götürürler. Kadı, onu sorguya çeker ve: "Ne cüretle Hz. Muhammed'in yasasını aşağılıyor ve bir zamanlar sahip olduğun şerefle yaşamıyorsun?" diye sorar.

O: "Yasanı kendine sakla, senin geçici olan şerefini ne yapayım. Ben, geçmeyen ve ebedi olan bir şeref buldum." diye karşılık verir. Kadı, öfkeye kapılır ve ağzına vurmalarını, ardından da vezire götürmelerini buyurur. Ona gelince, önünde korkusuzca durarak, Tanrı Mesih'e olan imanını ikrar eder. İnanıcının sarsılmazlığını işiten vezir, deli yerine koyarak onu hapse attırır. Ertesi gün, mahkemeye çıkarıldığında; hiçbir çekinme, korku ve şüphe duymaksızın aynı sözleri tekrar ederek: "Ben, Hıristiyanım ve Mesih'in hizmetkârıyım; deli değilim ve ibretlerinizi kabul etmiyorum." diye doğrular. Bunun üzerine küplere binen paşa, onu şehre götürüp darağacında sallandırmalarını buyurur; buyruk, çabucak yerine getirilir. Ve ölüm mahalline götürecekleri zaman, yol boyunca imanlılara dinlerine bağlı kalmalarını vaaz eder ve Mesih'i Tanrı niyetine yüceltmekten geri kalmaz. Darağacında kaldığı iki gün boyunca, sanki iki gündür uyuyormuş gibi, masumiyetine tanıklık eden yüzündeki parlaklık azalmaz. Ve müminlerin olayı izlemek için şehitlik mahallinde toplandıklarını gören

imansızlar, onu darağacından indirip denize atarlar. Ve Efendimiz Mesih'in aziz şahidinin hayatı, 1111 senesinin (1663) 17 Eylül Çarşamba günü böylece son bulur. Hatırası kutlu olsun ve onun şefaatiyle Tanrımız Mesih, size ve bize merhamet eylesin. Amin¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yayılma dönemlerini gösteren harita. (Resim 24)

Bölüm 4

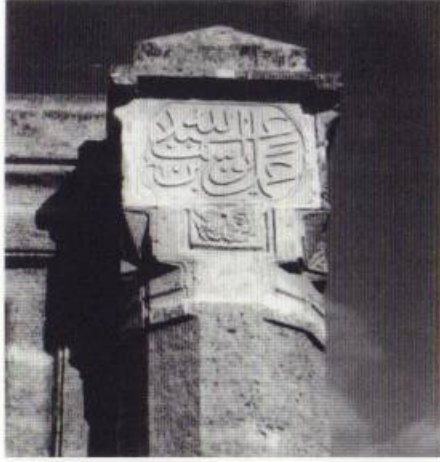
Usta Sinan, klasik Osmanlı mimarisinin babası

Kapadokyalı bir Ermeni'nin yeniçeri olan oğlu; Türk inşaat mühendisliğinin, daha sonra II. Mehmet'in kişisel mimarı ve "klasik Osmanlı mimarisinin" babasının masalsı yazgısı.

Yazdığı metin "bu kadar hayranlık uyandıran bir seyahatname şimdiye kadar asla görülmemiştir" diye takdir eden, çevrebilim ve sınıflandırma bilimi babalarından Linné tarafından ölümünden sonra yayınlanan, Osmanlı İmparatorluğu'nu şanının zirvesinde bulan Alman Frédéric Hasselquist, 17. yüzyılın tam ortasında şunları söylemektedir:

"Türkler ne taş yontmayı ne de onları yerleştirmeyi biliyorlar. Ermeniler, doğal olarak onların mimarları; bu sanata karşı doğal bir eğilimleri var; yolculuklarında edindikleri bilgilerle bu, onların, bildiklerini sadece tabiata borçlu olan bir halktan beklenebilecek yapılar inşa edebilmelerini sağlıyor. Eğer Ermeniler Avrupada seyahat etseler ve yeteneklerini geliştirselerdi, belki de Doğu'da, Antik Çağ'ınkilerin denginde ve modern mimarlarımızın çoğuna üstün gelecek mimarlar bulunacaktı!"

Birçok ermeni mimar, bütün bu imparatorluk tarihi süresince Osmanlı yöneticilerine dürüstçe hizmet etmişlerdir, (bkz. s. 62-63.) Kaynakların suskunluğu ya da bu konudaki araştırma sayısının yetersizliği nedeniyle onlardan çok azının kimliği açıkça Ermeni olarak teşhis edilebilir ve bir mimarın menşei tahmin etmemizi sağlayan şey; bir cephenin ayrıntısının, bir kubbenin ya da Ermeni mimarisi ile herhangi bir diğer benzerliğin

Sinan'ın anıtsal imzası.

Sinan, Edirne yolu üzerinde, Büyükçekmece köprüsünün tepesinde, yaptığı bir işi şu şekilde imzalıyor: "Yusuf bin Abdullah'ın eseri". Ne kendi ismi Yusuf ne de babasınınki Abdullah'tı. Ama din değiştirmiş birçok Hıristiyan gibi Müslüman ismi takınmış. Dahası, 'Abdullah'ın kelime karşılığı olan 'Tanrı'nın hizmetkarı'nın oğlu' diye anılmak, dönemlerde yaygın bir uygulamadır. Gerçekte, zikredilen iki isimden hiçbiri doğru değildir... (Resim 25)

incelenmesidir. İstanbul'un fethinden sonra Sultanın ilk resmi mimarının adı, azatlılardan Sinan olup aslen Rum'du². Sinan'ın halefi Ayas bin Abdullah, gayrimüslim olduğu ortaya çıkmakla beraber, ismine bakılırsa Türk ya da İranlıdır. Keza, Mimar Sinan'ın selefi olan Yakup Şah, ismi Türk ya da İranlı³ çağrıştırıyorsa da Ermeni'dir. Böylece, haklarında bilgi derlediğimiz birinci dereceden Osmanlı mimarlarının çoğu Hıristiyan'dır. Bunlardan sadece usta mimar Sinan'ı⁴ dile getireceğim.

Parçalanmış bir Ermeni hayatı

Mimar Koca Sinan, yaklaşık olarak 1490 ile 1588 yılları arasında yaşar. Hayatının akşamında yazdırdığı otobiyografisinde Kayseri yakınlarındaki Agriyanos (Ağırnas) köyünde doğduğunu söyler. 1517 yılına doğru, Sultan I. Selim (1512-1520) zamanında yeniçeri⁵

yapılmak için Hıristiyan çocuklarına uygulanan devşirme uygulamasına tabi tutulur. Neredeyse otuz yaşında olduğuna ve sadece altı ila yirmi yaş arasındaki oğlan çocukları alındığına göre, onun devşirilmesi istisnai bir gecikmeye işaret eder. Her halükarda bu olay onun, Rum ya da Ermeni, Hıristiyan menşeyini kanıtlamakta. Ailesinden mimari bir eğitim almış olsa gerekir; çünkü dehası, bakir bir toprakta yeşeremezdi ve yeniçeri saflarına alınmasını da muhtemelen açıklamaktadır. Zaten, belki de bizzat Sinan'a kadar ulaşan bir geleneğe göre o, usta dülgerleriyle tanınmış bir soydan gelmekteydi.

Diğer yandan, Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından 1571'de fethinden sonra Sultan, adadaki Rum nüfusun payını azaltmak için Anadolu'daki Hıristiyanları oraya sürmeye karar verir. Sinan, doğduğu köyün halkı ve özellikle yakın akrabalarından dördü: Sari, Oğlu, Kod Nişan ve Ulisa'nın sürgünden muaf tutulmaları için şahsen araya girer. *Bu bilgi, çok önemli; çünkü Sinan'ın ailesinin Rum olamayacağını kanıtlamaktadır.*

Sinan'ın 1565'teki mührü.

İskender Paşa için Kanlıca'da yapılmış bir hamamın yapım belgeleri üzerinde muhafaza edilmiş bu mührün metni: "Kulunuz Sinan, saltanat mimarlarının başı." diye okunmaktadır. (Resim 26)

Süleymaniye kompleksi

1550 ile 1557 yılları arasında inşa edilen, İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nden bir görünüş. Sinan, camiye adını veren Muhteşem Süleyman'ın imparatorluk projesine hizmet etmek için Aya Sofya bazilikasının planından yola çıkar. (Resim 27)

Edirne'deki Selimiye Camii kompleksi

Edirne'deki Selimiye (1559-1575), Süleymaniye ile birlikte Sinan'ın, saflık ve mükemmellik derecesine yaklaşılsa da asla aşılamayacak olan, klasik Osmanlı mimarisinin doruğundaki büyük olgunluk eserini temsil etmektedir. (Resim 28)

Sultan'ın, Sinan'ın dilekçesi üzerine yazdığı mektup:

“Hak bilirliliğine Hüseyin Çavuş, Ak Dağ'ın yüksek kumandanı; imparatorluk mimarlarının reisi, Kayserili kullarımızın sürülmelerini imparatorluk fermanıya emrettiğimizi öğrenmiş olup [o], doğum yeri Ağırnas köyünde yaşayan halkın ve Küçi (Küçük?) Böri-üngeç (?) köyünde yaşayan akrabaları Sari ve Oğlu'nun; ve Ürgab köyündeki akrabaları Ülisa ve Kod Nişan'ın [ya da Kudanşah] ki kullarımız olurlar, Kıbrıs'a sürülmekten muaf tutulmalarını bir mektupla bizden rica etmiştir.

İmdi yukarıda zikredilen köylerin halkına muafiyet, keza yukarıda zikredilen şahıslara ve onların ailelerine muafiyet bahşediyorum.

İmdi emrim alındıkta, eğer (resmi) kitaplara geçmiş olmasına rağmen, yukarıda zikredilen köylerin eskileri ya da aileleri isimleri silinmiş olduğu için sürgüne çağırılırsa, sürgün edilmeleri gerekenlerden oldukları bahanesiyle şiddete maruz bırakılmamalarını emrediyorum. Ve (resmi) kitaplara kaydedilmesi ve aslının onlara iade edilmesi gereken bu metnin teyit ettiği gibi yapılsın.

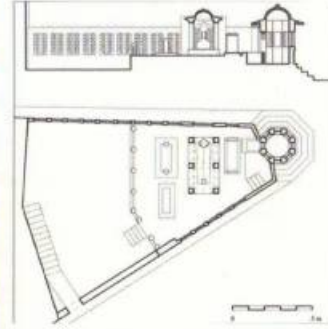
7 Ramazan (Eylül) Hicri 981'de (1573) Mehmet Ustaya verildi.⁶

Hayg Berberyan, akrabalarının Ermenice isimler taşıdıklarını gösterdi. *Nişan*, Ermenice “Kutsal İşaret” anlamına gelmekte ve bugün de geçerli bir isimdir. *Ülisa*, Yunanca Jülyen⁷ isminden tercüme, Ermenice Ülyane'nin kısaltılmış hali. Demek oluyor ki Ermeni aileden gelmekteydiler. Sinan'ın Ermeni menşesine değgin Türk kaynaklarının bir başka çeşidine bolca rastlamaya başladık. Gerçekten, Osmanlı maliye sicilleri, kısa bir süre önce gözden geçirildi. Elimizde Kayseri'nin, 1550 senesine ait sicili bulunmakta: 2.287 kişilik nüfusun %2'sini temsil eden Rumlara⁸ karşılık %12'sini Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir...

Bir virtüözün kaderi

Dolayısıyla Sinan'ın Ermeni menşei, hiçbir itiraza mahal vermeyecek çağdaş belgelerle kanıtlanmıştır. Ama gerekli mi idiler? Bizans ve Ermeni mimarisi kanunlarına mükemmel hâkimiyet; ayrıntı zevki ve kitle kurallarını düşünme yatkınlığı, bir Ermenistan çocuğu olarak onun, Osmanlı mimarlarının en dâhisi diye tanınması için yeterli değil mi? Nitekim eğer Sinan, Türkler için çalışan birçok Hıristiyan mimar gibi, Osmanlı imparatorluk projesine tam anlamıyla hizmet edebilmişse bu, onun bin yıllık bir Hıristiyan sanatının varisi olmasındandır. Gerçekten de Osmanlılar, Bizanslıların imparatorluk ve evrenselci ideallerinin hepsini giderek yeniden ele alacaklardır. Ve Sinan, Hıristiyan Ermeni-Bizans değerlerinin Türk ve Müslüman kavramlara dönüşümünü sağlayanlardan biridir.

Bu aktarım muazzam ve çok şekillidir. Sayısı yüz ondan aşağı kalmayan cami, elli iki mescit, kırk beş türbe, yetmiş dört medrese, on bir mektep, üç hastane, yirmi iki düşkünler yurdu, otuz bir kervansaray, kırk üç saray, sekiz ambar, elli altı hamam, dokuz köprü ve yedi su kemerinin yapımı Sinan'a atfedilmektedir⁹! Bütün bu şantiyeleri gözetmesi madde-ten mümkün değilse de, imparatorluk mimarlarının başı olduğuna göre çoğu onun yetkisi altında tamamlanmıştır. Başka hiçbir mimar, üç sultana hizmet edip Muhteşem II. Süleyman (1522-1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murat (1574-1595) gibi birbirinden farklı üç hükümdarın güvenine böyle mazhar olmuş değildir.

Sinan'ın mezarının planı.

Sinan, 1579'a doğru.

Yaşlı Sinan, elinde tahtadan bir cetvel, II. Süleyman'ın Süleymaniye'nin bağrındaki mozolesinin yapımını gözetiyor. (Resim 29)

Sinan'ın mezarının genel görünüşü.

Türk kültürüne katkısı o kadar muazzam ki mezarı Süleymaniye'nin avlusuna inşa edilmiş ve naşı bugün bile saygı görmektedir. (Resim 30)

Osmanlı imparatorluk projesine hizmet etmek

Konstantinopolis'in 29 Mayıs 1453 Salı günü ele geçirilmesinden sonra, Fatih lakaplı Sultan II. Mehmet'in, Bizans imparatorluk ideolojisini sahiplenmesi için on yıldan fazla zaman geçmesi gerekmedi. Bu yeni tutumun belirtisi, Aya Sofya ile rekabet edebilecek bir imparatorluk camisi inşa etme iradesidir. İlk inşaat 1463'de başlatılır ve yine *Sinan* diye isimlendirilen bir Rum mimara emanet edilir. Ancak bu birinci teşebbüs oldukça hayal kırıcıdır ve bina 1476 depreminde yıkılır.¹⁰ İlk halefler, yeniden teşebbüs etmeyi göze alamazlar. Ve 1500 ile 1505 yılları arasında yeni bir hamleye cesaret etmek için II. Bayezid'i beklemek gerekecektir. Mütevazı boydaki bu cami, Aya Sofya benzeri, iki yarım kubbeye payandalanmış bir kubbeye sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde hükmeden Muhteşem II. Süleyman (1522-1566), kendisini Bizans imparatorlarının bir halefi olarak teyit ve imparatorlardan Jüstinyen gibi bütün diğerlerinden daha büyük bir anıt inşa ettirmek ister. Gerçekten de Justinianus, 537'de Aya Sofya katedralini: "Seni yendim Süleyman!" diye çığlık atarak ibadete açmıştı. Kanuni, onunla boy ölçüşmek arzusundadır ve Boğaz'ın efendisi, zamanının en büyük camisini inşa etmesi için, bir Ermeni olan Mimar Sinan'a haber gönderir. Sinan, Aya Sofya'nın planı üzerinden, ancak kubbeyi iki yerine dört yarım kubbeye payandalayarak İstanbul'daki Şehzade Camii'ni yapmakla işe başlar. Böylece bir anda klasik Osmanlı sanatını yaratır. Süleymaniye'nin yapımı için; belki de, bu anıtlı büyük Bizans imparatorunun dengi olmak isteyen Sultan Süleyman'ın talebi üzerine Justinianus dönemi kiliselerinin planını yeniden ele alır. 1552 ila 1559 arasında vücuda getirilen bu cami, Aya Sofya ile rekabet etmek için talep edilmiş, tasarlanmış ve gerçekleştirilmiştir. O zamanlar Sinan, 1538'den beridir, imparatorluk mimari hizmetlerinin baş mimarıydı. Teknik ve estetik görüşleri, zamanına hükmetmekte ve bugüne değin benzersiz kalmıştır. Nitekim hatlarının mükemmelliği ve icraatındaki

emniyet; kubbesi, bir başka Ermeni, Dırtad tarafından 989'da dikilen Aya Sofya'nınkinin berisinde kalsa da, Süleymaniye'yi saygınlık uyandıran ve emsalleri arasında en büyük bir anıt mertebesine yükseltmektedir. Nihayet, Edirne'deki 31.20 metrelik kubbe çapına sahip Selimiye (1559-1575) şantiyesi sırasında, Aya Sofya'nın çapı 30.90 ile 31.80 metre arasında değişen kubbesine erişir ve sanatını doruk noktasına taşır.

Sinan, aynı zamanda babası ve en olağandışı temsilcisi olduğu, *klasik* tabir edilen Osmanlı mimarisinin hem gelişmesini hem de yükselişini canlandırmaktadır. Osmanlı mimarisinin yükselişi, her halükarda bir tek bu adamın eseri olmuştur, çünkü öğrencileri, Sinan öldükten sonra yapımı tamamlanan Sultanahmet Camii gibi, onun planlarını uygulamaktan başka bir şey yapmamışlardır. Ancak, başka hiçbir Türk mimarı, asla böyle anıtlar yaratamadı. Zaten, *Sinan'ın Çağı* başlıklı etkileyici bir çalışmanın yazarı olan Türk tarihçi Gülru Necipoğlu da onun ölümünün, Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş döneminin sonu ile aynı zamana denk geldiğini düşünür¹¹.

Maxime K. YEVADYAN

Ermeni mimarlar,

Osmanlı sultanlarının resmi inşaatçıları

Sinan'dan başka, 15. yüzyılda, Sinan'ın selefi, 1490'da Kili kalesini yenileyen ve İstanbul'da II. Bayezid Camii'ni yapan **Yakup Şah'tan**¹ başlayarak, birçok Osmanlı mimarı Ermeni'ydi. 16. yüzyıl için, taş yontucusu bir Ermeni² ustayı, Kudaşah'ı belirtelim. Onu izleyen yüzyılda ise Yeğyazar, Musa ya da Khaçer (Hacer) Kalfaları söylemek gerekir. Ardından, 18. ila 19. yüzyıl başları arasında öne çıkan mimarlar; Arzuman, Sarkis, Şirin, Araboğlu Malidon, Avak, Edirneli Agop, Minas, Ohannes [Serveryan], Ohannes [Aznavuryan], Hacı Mıgırdiç [Şarkıyan], Kapriyel [Mıgırdiçyan] Kalfalar ile Hovsep Aznavur, Bedros Nemtse, Artin Bilezikçi ya da Mihran Azaryan³ gibi isimlerdir.

Özellikle, dokuz Osmanlı mimarı yetiştiren Ermeni Balyan (ya da Balian) Ailesinden söz etmeliyiz: aileye ismini veren Meremetçi Bali Kalfa (ölümü 1803); oğulları Krikor Amira (1767-1831) ve Senekerim Amira (ölümü 1833); Krikor'un oğlu Garabed Amira (1800-1866) ve Garabed'in oğulları Nigoğos (1826-1858), Sarkis (1835-1899), Agop (1838-1875) Simon (1846-1894) ve Levon (1855-1925). Bu hanedan, Osmanlı İmparatorluğu'nun son beş kuşağı boyunca resmî Osmanlı yapılarının çoğunluğunu ve birçok özel yapıyı tasarlamış ve yapımlarını yönetmiştir. Oynadıkları rol ve önemleri, Pars Tuğlacı'nın *Balyan Ailesinin Osmanlı Mimarisindeki Rolü* isimli güzel eserinde parlak bir biçimde gün ışığına çıkarılmıştır.

Şaheserleri arasında en tanınmış, sultanların imparatorluk saraylarının sonuncusu olan, İstanbul'daki Dolmabahçe saray kompleksinden başkası olmasa gerek. 1844 ile

Dolmabahçe sarayının iç mekânı. (Resim 31)

1856 yılları arasında Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan bu saray, Boğaz'a bakan muazzam cephesi ve içinde barındırdığı şatafat ile Osmanlı hanedanının son debdebese tanıklık etmektedir. Dolmabahçe; İtalyan Rönesans, Fransız Barok, Alman Rokoko, İngiliz ya da Rus Neoklasik ve "yeni" (art nouveau) tabir edilen Avrupa sanatı üsluplarının geniş bir karışımıdır. Garabed Balyan'ın bu eseri, mimarın çarpıcılığa, bayağılık ya da cafcafa kaçmadan ulaştığı yüksek teknik düzeyin de tanığıdır.

Dolayısıyla, Alman sanat tarihçisi Walter Bachmann'ın, 1913'te: "bugün inşaat işi, münhasıran Ermenilerin elindedir" diye kaydetmesine şaşırılmamalı.

M. Y.

Sarkis Bey Balyan

II. Abdülhamid tarafından "Devlet mimarlarının başı" unvanı bahşedildiği zaman Abdullah Biraderler tarafından çekilmiş fotoğraf. (Resim 32)

Gümüş sigara tabakaları.

Ermeni yapımı bu sigara tabakaları, biri de ünlü Dolmabahçe sarayı olan, dönemin başlıca anıtlarını temsil etmekteydi. (Resim 33 ve 34)

Testi ve tabanındaki yazıt,
Kütahya, 1510. (Resim 35)

Bölüm 5

Kütahyalı Ermeni çömlekçilerin Osmanlı seramik tarihindeki rolü

Konstantinopolis/İstanbul'un yaklaşık 200 kilometre güney-doğusunda bir şehir olan Kütahya'da¹ üretilen seramikler, 16. dan 20. yüzyıla değin neredeyse yalnızca Ermeni çömlekçilerin eseriydi. Ermeni cemaati, 13. yüzyıldan beridir bu şehirde varlık göstermekte ve 1391'de² bir Ermeni kilisesinin varlığı da doğrulanmıştır. Uzun zaman Osmanlı seramiklerinin küçük bir dalı olarak kaale alman söz konusu eserler, ancak John Carswell'in muazzam araştırmasının yayınlanmasından sonra koca Ermeni sanat tarihine³ kesin olarak dahil edilmiştir.

Koleksiyoncular, Batılı uzmanlar ve daha geç bir zamanda Türkler, 1960'lı yıllara değin Kütahya seramiklerine pek dikkat etmemekte ve onları İznik'in daha incelikli üretimlerinin basit taşralı kopyalarına indirgemekteydiler. Eski Kütahya seramiklerinin üzerinde Ermenice yazıtlar bulunduğu da, o vakitler İznik'te üretilmemelerine rağmen bazı İslam sanatı uzmanları, Ermenilerin bunları Türk çömlekçilere sipariş etmiş olabileceklerini söyleyerek seramiklerin Ermeni menşeyini reddettiler; tıpkı Ermenice yazıtlar taşıyan halıların, Müslüman zanaatkarlar tarafından zengin Ermeniler için yapılmış olduğunu varsaydıkları gibi. Bugün, John Carswell'in anıtsal çalışması sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen bu seramiklerin, tam tersi, Türkler değil, Ermeniler tarafından gerçekleştirildiği ve buna karşılık günümüzde ise Kütahya seramiklerinin koleksiyoncularının büyük çoğunluğunun Türkler⁴ olduğu ayan beyan anlaşılmaktadır.

İsa Mesih'ten önce II. Binyıldan beridir, Ermenistan'da yüksek kaliteli cilalı "kırmızı seramikler" üretilmekteydi. Kimileri, bütün Ortadoğu'da bilinen bu tip seramiklerin, kaynağını bizzat Ermenistan'da bulmuş olabileceğini tahmin etmektedir. Daha sonra Urartu seramikleri, nitelik ve çeşitliliğiyle kendini gösterir. Çömlekçiler, Erebuni çizmesi şeklindeki ünlü *rhyton* gibi madeni kapları ustalıklı taklit ettiler. Ermenistan'ın 5. ve 11. yüzyıllarda ardışık başkentleri olan Dvin ve Ani'de gerçekleştirilen kazılar, bazıları bölgenin üslubuna bağlı kalan çok ilginç yerel kap-kacaklar ortaya çıkardılar: komşu İslam ülkelerinde de çok miktarda üretilen, "splash ware" tabir edilen sarı ve yeşil seramikler ya da turkuaz çiniler. Beyaz ya da soluk sarı bir hamur üzerine boyanan açık yeşil kuş figürleri içeren tabak ve kupalar, Bizans sanatını hatırlatmakta; ama insan figürleri ve bitki-hayvanlı karma motifler tasvir eden birkaç tabak, Ermeni üslubuna has özellikler taşımaktadır. Hatta bazı kap-kacağın üzerlerinde Ermenice yazıtlar bulunmakta. Seramik endüstrisi, 13. yüzyıla kadar, özellikle Ani'de⁵, gelişkinliğini sürdürecektir.

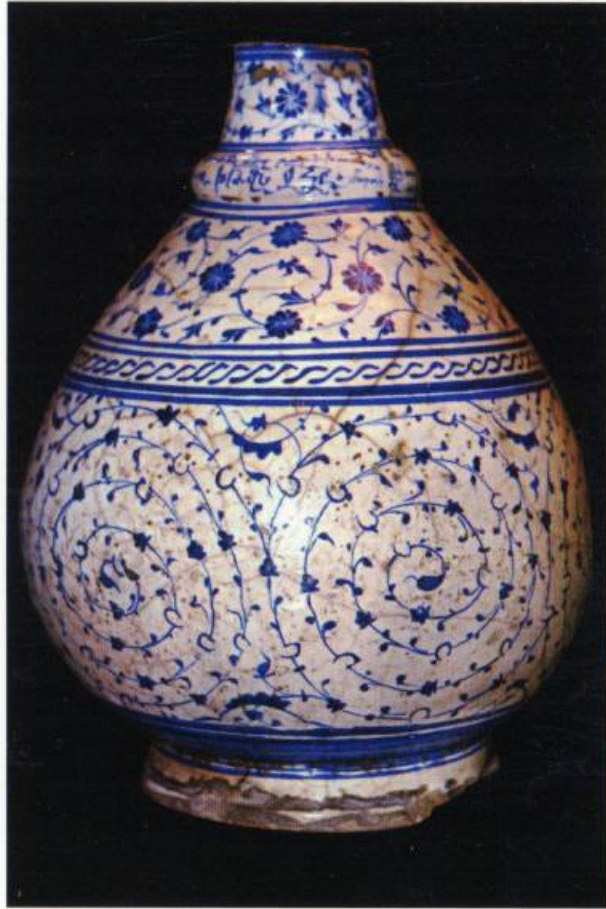
Kütahya seramikleri

İsfahan'ın⁶ varoşu Yeni-Culfadan 13. yüzyılda gelen, Ermenice monogramlı ve yazıtlı çok sayıda tabak, kupa ve karonun varlığına rağmen Kütahya, 16'dan 18. Yüzyıla kadar seramik sanatının en büyük merkezi olmuştur. Kütahya'nın Ermeni nüfusu hızla artar: 1490'da ikinci bir kilise ve 1512'de⁷ bir üçüncüsü inşa edilir. Yapılan son Türk kazıları, şehrin, daha Hıristiyanlık gelmeden önce bir seramik üretim merkezi olduğunu ortaya çıkardı. Bu kazılar özellikle, 14. ve 15. yüzyıllara ait, kimi zaman İznik'in⁸ ilk kap-kacakları üslubunda mavi ve beyaz bezemeli, kırmızı kilden yapılmış birçok kabın keşfedilmesini sağladı. 15. yüzyıla tarihlenen elyazmalarına düşülmüş şerhler Ermeni çömlekçilere göndermelerde bulunsa da Ermenilerin⁹, zaten bu üretimin hepsinin kaynağında bulunmuş olup olmadığını bilmiyoruz.

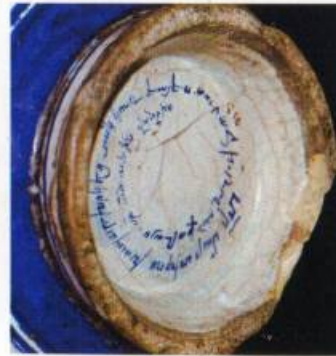
Kütahya'nın bir yana bırakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde çok daha ünlü bir başka seramik üretimi, kadim ismi Nicaea diye bilinen İznik seramikleri varlık göstermekteydi. Her ikisi de aynı çok renkli bezekli, yüksek fiyatlarla ithal edilen Çin porselenini taklide çalışan, hayranlık uyandıracak denli şeffaf¹⁰ silisli hamuru kullanmaktaydılar. Gerçekten de bu iki merkez, 15. Yüzyılda ya da 16. yüzyılın başlarında, Çin'deki gibi mavi ve beyazla bezenmiş objeler üretmekle işe başlamış olsalar gerekti. Bununla birlikte bu seramiklerin ne porselen ne de çini olduklarını belirtelim.

İznik karoları ve çömlekçiliği, Osmanlı sultanlarının himayeleri sayesinde 16. yüzyılın ikinci yarısında şanın doruklarında bulunmakla beraber üretim, 17. Yüzyılın sonlarında çöküntüye uğrar. Oysa Kütahya, sadece kupalar, fincanlar, fincan tabakları, şişeler, çömlekler, testiler vs. ile değil ama aynı zamanda karolarıyla da başlıca merkeze dönüşmekteydi. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Kütahya'nın üretimi, kelimenin tam anlamıyla patlar. Nitekim 1709'da Sultan III. Ahmet'in¹¹ kızı Fatma'nın İstanbul'daki sarayı için 9.500 adet yer çinisi üretilir ve 1718-1719 yıllarında da Kudüs'teki Kutsal Mezar ve Surp Hagop Ermeni Katedrali'ni süslemek için 10.000 adet karo yapılır. Ermeni çömlekçiler, önceden İran ve İtalya'da kullanılan canlı sarı rengi bu dönemde uygulamaya başlarlar. Orta ve halk sınıfından, renklendirilmiş giysileriyle göz alıcı kişiler betimlerler. Yine de, resmi bir Osmanlı belgesinde sözü edilen, 18. yüzyılın sonlarındaki yüz Ermeni seramikçiden 1914¹² yılında geriye, kuşkusuz Avrupa'nın da kucak açması nedeniyle, sadece iki kişi kalmıştır.

Ermenice yazıtlarla kaplı, 1716 sonrasına tarihlenen çeşitli objelerin bolluğu karşısında araştırmacılar, Kütahya'daki seramik üretiminin, 18. yüzyıla özgü (menşeleri 17. yüzyıla tarihlenebilse de), İznik'in gerilemesinden sonra gelişme kaydeden bir olay olduğu sonucuna vardılar. Kütahya seramiğinin, orta sınıf, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun

Şişe ve tabanındaki yazıt,
Kütahya, 1529. (Resim 36)

Ermeni ve Rum azınlıkları için üretildiği düşünülmekteydi ve kimileri de hâlâ böyle düşünmektedir.

Tarihlendirilmiş en eski Anadolu seramikleri, Ermeniler tarafından Kütahya'da üretilmiştir. Nitekim rahibin ellerini yıkamakta kullandığı mavi ve beyaz bezemeli küçük bir ayın testisi buna örnektir. Altında sipariş edenin ismini belirten Ermenice bir yazıt taşımaktadır: "Bu testi, Tanrı'nın hizmetkârı Kütahyalı Abraham'ın anısı içindir. İşbu 959 yılı (Miladî 1510), 11 Mart¹³." Bu testi Duncane Godman'ın malı olup 1900 yılında¹⁴ yayınlanmıştır. Ancak uzmanlar onun, Kütahyalı Abraham için yapılmış İznik üretimi olduğunu söylediler. Kütahya menşei lehine hararetle mücadele edenler arasında Armenag Sakisyan'ı¹⁵ zikretmek gerekirse de gerçeği bilimsel anlamda tesis eden, Carswell'in derinleştirilmiş çalışması olmuştur.

Yine Godman koleksiyonuna ait bir şişe, kısa bir süre önce bu tartışmaya son verdi. Söz konusu şişede özet halinde iki yazıt bulunmakta. Bunlardan kabın karın kısmının tam üstünde, kulpun üzerinde yer alan birincisi şöyledir: "Papaz Der Mardiros, [bana] Kütahya'ya bu acil mektubu gönderdi: "Tanrı'nın Aziz Anası Meryem, sizin için şefaate eyesin. Buraya [Ankara] bir şişe gönderiniz." Der Mardiros, huzur içinde alsın onu. 978 yılı (Miladî 1529), 18 Mart'ta bu şişe (işbu) yazıtı taşımakta." İkincisi ise kabın altına yazılmış: "Der Mardiros, bu sözü Ankaradan gönderdi: "İşbu şişe, Tanrı'nın Aziz Anası Meryem'in¹⁶ manastırı için bir Kütahya eşyası [olsun]." Bu yazıt, Ermeni seramikçilerin, 16. yüzyıl¹⁷ başlarından beri Kütahya'da etkin olduklarını kanıtlıyor. Ermenice elyazmalarının şerhleri ya da Osmanlı arşivleri gibi çeşitli sayısız kaynak, bu gerçeği teyit ettiler.

Kütahya seramik sanayiindeki Ermenilere metin yoluyla yapılan gönderme

15. yüzyıla ait iki Ermenice elyazması şerhi, Ermeni zanaatkârlara açık bir gönderme bulunmakta: 1444-1445'e tarihlenen birincisi, çinici Murad'dan; 1489-1490 tarihli ikincisiyse bir çinicinin (Türkçede çini, çanak-çömlek ya da kiremit anlamında) oğlu olan papaz yardımcısı Abraham'dan dem vurmaktadır¹⁸. Abraham'ı zikreden bu gönderme ile Godman koleksiyonunun testisindeki yazıt arasında sadece yirmi yıllık bir zaman farkı olduğu düşünüldüğünde, söz konusu kişilerin aynı Abraham olduğunu varsayabiliriz. 15. yüzyıl boyunca Kütahya'da en az üç İslam anıtı, muhtemelen yerel üretimden gelme seramiklerle süslenmişti: II. Yakub (1428-29) ile İshak Fakih'in (1433) mezarları ve Hisar Bey Camiinin (1487-1489) mihrabı.¹⁹

16. yüzyıla gelince, dindar bir vakfa ait arşivlerdeki bir göndermeye göre, Mevlana Sinan Halife'nin, 1537 yılında, Kütahya kaselerini pişirmek için bir fırın yaptırdığı biliniyor²⁰. Keza Kütahya, 1550 ila 1557 yılları arasında Rüstem Paşa'nın gözetimi altında diki- len hatırı sayılır Süleymaniye Camii için de karolar sağlamış ve aynı Rüstem Paşa 1561'de orada, İstanbul'daki²¹ kendi camisini bezemek amacıyla bir karo fabrikası tesis etmiş olsa gerekir. 1579 tarihli bir ferman, Kütahyalı çini üreticilerinden söz etmektedir²². Nihayet, 1600 tarihli bir sicil; çini imalathaneleri, keza on yedi çeşit çanak-çömlek ile bunların fiyatlarını²³ da içeren şehirdeki işleri saymaktadır.

1608 tarihli bir ferman, payitahtın, Kütahyalı fincan imalatçılarından, imparatorluğun bir siparişini gerçekleştirmekte olan İznik çini zanaatkârlarına boraks temin etmelerini talep ettiğinden söz etmektedir.²⁴ Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin birçok anlatısında Kütahya ve çinicileriyle ilgili birçok gönderme bulunmaktadır. Evliya Çelebi, 1633'te²⁵ İstanbul'daki bir tören alayını gözlemlerken İznik ve Kütahya'daki seramik üretimi ve bunların

ürünleriyle ilgili yorumlarda bulunmaktadır. 1669-1670'teki bir başka ziyaretinde, şehrin otuz dört mahallesinden üçünün Ermeni, ikisinininse Rum olduğunu yazıyor. İlginç bir şekilde, "kâfirlerin" bir mahallesinin, porselen üreticilerinin (çinici)²⁶ mahallesi olduğunu tarif etmekte. Aynı şekilde 1640 tarihli bir ferman, Kütahya ve İznik zanaatkârlarına; keza tabak, çömlek ya da kâse, fincan tabağı (*sukure*), bardak (*kaunos*) ve çeşitli ölçülerde tabaklara göndermede bulunmaktadır²⁷.

Çeşitli metinler, sadece Kütahya seramikleri üretimindeki dinamizmi değil, ama aynı zamanda söz konusu üretimde Ermenilerin tuttıkları yerin önemini de vurgulamaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısının iki Fransız seyyahı, Kütahya ürünleri üzerine ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Tüccar Paul Lucas, 1715'te Fransa'ya gönderdiği, bu şehrin seramik işlerini şöyle tarif eder: "Hepsi de Kütahya porseleninden²⁸ yapılmış, fincan tabaklarıyla birlikte bir düzine kahve fincanı, bir fincan, gül suyu koymak için iki şişe, iki tuzluk." Fransa'nın İzmir konsolosu Charles de Peyssonnel, görevle Tatar Hanı'nın yanına gönderildiğinde, 1753 ila 1755 yılları arasında Kırım'daki ticaret hayatı üzerine başka ayrıntılar verir: "Porselenin Kırım'daki sürümü çok mütevazı düzeyde olup yılın üç yüz altmış beş günü sekiz ya da on sepet dolusu kahve fincanı, şerbetlik ve çeşitli kullanımlar için daha büyük kaplarla sınırlı; ama çanak, kâse, çömlek, her boyda kaplar, şerbet ve kahve fincanlarından oluşan, yaklaşık iki yüz sepet dolusu her çeşit Kütahya çinisi gelmekte. Bütün bunların perakende satışı iyi seviyede olup en azından yüzde yüz kâr sağlamaktadır..."²⁹.

İki hukuki anlaşmanın zikredilmeyi hak ettiğini hatırlatalım. Bunlar, 1764 ve 1766 yıllarında Osmanlı hâkimleri Abdullah (1764) ve Ahmed Efendi (1766) ile şehrin seramikçileri arasında akdedilmiştir. Bu iki anlaşma kısa bir süre önce Garo Kürkman tarafından

yayınlanmış olup Kütahya'daki seramik endüstrisinin 18. yüzyılda Ermenilerin kontrolünde bulunduğunu doğrulamaktadır. Faksimile halinde ve çevirisiyle birlikte yayımlanan belgelerin her biri, her çömlekçinin ismini babasınınkiyle birlikte içeriyor. İlk anlaşmada otuz dört usta ve altmış dokuz kalfa, 1766'da ise otuz yedi usta, ama sadece yirmi kalfa bulunmakta; bu da Kürkman'ın, üretimde bir düşüş olduğu sonucuna varmasına neden olmuş idi. Ancak en çarpıcısı, *her iki listede belirtilen isimlerin Ermeni olmasıdır*³⁰.

Bu arada, 18. yüzyıldan önceki Kütahyalı seramik zanaatkarlarının Ermeni menşeiyle ilgili zorunlu kuşkuçuluk da neredeyse bütünüyle ortadan kalktı. Bunu aynı zamanda arşivlerin incelenmesi ve John Carswell'in, Kütahya seramiklerinin sanatsal ve bilimsel planda sağlıklı bir analizini yapmak için yaklaşık kırk yıldır giriştiği muazzam araştırma çalışmasına borçluyuz. Söz konusu olan, 1718-1719 yıllarında üretilmiş ve neredeyse tamamı Kudüs'teki Ermeni Patrikliği'nin Aziz Yakup katedralinin ve manastırın diğer yapılarının duvarlarını örten 10.000 adet Kütahya karosunun, aynı zamanda Ermeni çinicilerce gerçekleştirilmiş diğer objelerin iki cilt halinde incelenmesidir. Bu, Kütahya, ama aynı zamanda İznik seramiğinin üretim tarihinin her bir veçhesini analiz eden temel bir araştırma gerecidir. Keza bu çalışma, Charles Dowsett³¹ sayesinde bütün Ermenice yazıtları çözümleyip sunma; sözü edilen karolar dizisini yeniden oluşturma; çinicilerin markalarını tanımlayabilmek, binlerce karonun yerleştirilmesini titizlikle yapmak ve modellerin büyük sayısını belirlemek amacıyla onların, ama aynı zamanda Godman koleksiyonu ve İznik'tekiler gibi diğer bütün parçaların bileşimlerinin³² spektrografik analizini yapmaya imkan vermektedir. Bu inceleme, Kütahya ve onun Ermeni çinicilerinin, sadece 18. ve 19. yüzyıllar süresince önemini vurgulamakla kalmayıp aynı zamanda 16. ve 17. yüzyılların, bu şehirdeki malların üretiminde önemli zamanları oluşturduklarını açıklıkla gösteriyor. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda

Tabak

Vaftizci Aziz Yahya ve altındaki
Abraham monogramı,
Kütahya, 1719. (Resim 37)

üretilen seramiklere adanmış bütün araştırmaların bir sentezini, aynı zamanda bu Batı Anadolu³⁵ şehrinin çinicilerinin tarihini doğrudan aydınlatan Ermenice³³ ve Türkçe³⁴ tarihi kaynakları sunmaktadır.

Kudüs'teki Ermeni Aziz Yakup Katedrali'ndeki Kütahya karoları

Kütahya fırınları, kuşkusuz, özellikle 1716 ile 1721 yılları arasında gerçekleştirilmiş karolar ve birçok ayın objesiyle ünlüdür. Söz konusu karolardan 1719'da Kudüşe ulaşan en az kırk beş kadarı, Kutsal Mezar Kilisesi'nin yenilenmesi ve süslenmesi için Vartabed Abraham tarafından özel olarak sipariş edildi. Bununla birlikte mahallin koruyuculuğunu yapan Yunan, Latin, Ermeni farklı dini otoriteler arasındaki bir tartışma nedeniyle bu çalışma hiçbir zaman gerçekleşmedi. Dolayısıyla, sözü edilen Kütahya karoları, 1727 ile 1737 yılları arasında Vartabed Yeğişe yönetiminde Aziz Yakup Katedrali ve onun çeşitli şapelleriyle manastır binalarının³⁶ yenilenme ve süslenmesinde kullanıldılar. Karolar, belirli bir sıra gözetilmeden bütün katedral ve bitişik binalar boyunca yerleştirildiler. Carswell ve Dowsett, söz konusu karoları A ve B serilerinin alt ve üst hatlarındaki yazıtlar sayesinde başlangıçtaki sırayla tasnif ederek üç kategoride yeniden düzenlediler. Bunlardan A ve B serileri, sırasıyla Eski Ahit sahneleri için sekiz, Yeni Ahit'inkiler için yirmi yedi; alt kısımdaki³⁷ uzun yazıtlarıyla Eski ve Yeni Ahit'ten bir sembolik imgeler karışımı temsil eden C serisiyse yirmi karodan oluşmaktadır. Bu serilerden diğer üç karo, bilinen parçalar: serideki iki karo, 19. yüzyılda Sévres Ulusal Seramik Müzesi tarafından edinilmiş; bir diğeri de Fransa'da bir özel koleksiyonda bulunmaktadır.³⁸

Ermeni çinicilerin isimlerini zikreden 1764 tarihli hukuki anlaşma. (Resim 38)

Kaplama karosu: Kayserilli Aziz Vasil, Aziz 'Aydınlatici' Krikor, Aziz Jean Chrysostome ve alitta kral Dırtad ile kızkardeşi Khosrovitukht; Kütahya, 1718-1719. (Resim 39)

Kütahya üretimi

Kütahya seramiğinin en sevilen formlarından birisi de kilise ve camilerde zincirlerle yağ lambalarına asılan yumurtamsı süslemelerdir. Bazıları, bu süslemelerin büyük çoğunluğunun bulunduğu Kudüşe gelen Ermeni hacılar tarafından adak niyetine kullanıldıklarını belirten yazıtlar taşımakta. Bunlar, basit bir süslemenin ötesinde özellikler bile arz edebilmiş; öyle ki bazı yazarlar, fare tuzağı olarak değerlendirmektedirler. Lambalarda kullanılan hayvansal yağın çektığı fareler, zincirler boyunca aşağı inerlerken yumurtanın kaygan yüzeyinden kayarak yere düşüyor olsalar gerekirdi. Kütahya "yumurtaları", çeşitli tarzlarda bezemiştir; ama en çok rastlanan çeşidi, Ermeni sanatında sık sık karşılaşılan, Eski Ahit'in altı kanatlı koruyucu meleği olan bir *serafimi* temsil etmektedir. Söz konusu seramiklerin sevilen başka formları da kulpsuz yarım fincanlar, fincan tabakları, tabaklar, gülabdanlar, limon sıcakakları ve hatta kadeh ve buhurdanlıklar... Kütahya çinileri üzerinde çok sayıda yazıt bulunmaktadır³⁹.

Büyük müzelerin çoğu, Kütahya seramiği koleksiyonlarına sahip: Fransada Louvre, Süsleme Sanatları Müzesi, Sèvres Seramikleri Ulusal Müzesi; İngiltere'de British Museum, Victoria and Albert Museum, Ashmolean Museum; Belçika'da Kraliyet Sanat ve Tarih Müzesi; Amerika'da New York Metropolitan Museum, Cincinnati Sanat Müzesi, Watertown (başlıca Paul ve Victoria Bedukyan ile Harutyun ve Tina Azaryan'ın eski koleksiyonlarının bulunduğu) Ermeni Kitaplığı ve Amerikan Müzesi (ALMA); Atina'daki Benaki Müzesi; Venedik ve Viyanalı Mikhitaristlerin Tarikat Mensupları Müzesi; Kudüs'teki İbrani Müzesi; keza, İstanbul ve Kütahya Arkeoloji Müzeleri başta olmak üzere Türkiye'deki çeşitli müzeler. Eski koleksiyonların büyük bir kısmı, ya müzayedelerde satılmış ya kamu ve özel kurumlara bırakılmış ya da sağa-sola dağılmıştır. Böylece H. Kürtyan'ın koleksiyonu Venedikli Mikhitaristlere bırakılmış; H. ve T. Hazaryan'ın, kısmen ALMA'ya verilmiş, kısmen de müzayedede satılmış; P. ve V. Bedukyan'ın ALMA'ya teslim edilmiş; Dikran

Khan Kelekyan'ınki Parisli bir tüccara satılmış, ardından 1970'te müzayedeye konmuş; J. Matosyan'ınki dağılmış; Godman'ınki British Museum'a teslim edilmiş; M. Savacıyan'ınki 1927'de Paris'te satılmış ve J.R.A. Brocklebank'ınki Ashmolean Museum'a teslim edilmiştir.

Kütahya'nın modern çiniciliği

Kütahya seramikleri, 18. yüzyılın ilk yarısında üstün güzellikleriyle göze çarpar: parlak sarı, yeşil ve kırmızı renkli kaplar; mavi ve beyaz bezemeli karoların inceliği; yabancıların, Kütahya objelerini tarif etmek için sık sık göndermede buldukları Çin porselenini andıran, incecik beyaz kilden yapılmış bazı kâse, fincan ve fincan tabaklarının zarafet ve yüksek kalitesi. Yine de çini sanayi, 19. yüzyılın büyük bir kısmında kış uykusuna yatar. Carswell, "kesin olarak, bu döneme atfedilebilecek sırlı, verniklenmiş bir çini üretimi yok"⁴⁰ diye işaret eder. Kütahya vergilerinin 1844 tarihli resmî bir sicil kaydı; aralarında sadece, hepsi Ermeni isimleri taşıyan üç çinici ve üç çinici çırağı, keza üç pipo imalatçısının yer aldığı, vergilendirilen yüz kişinin listesini verir. Sanayi, açıkça gerilemektedir⁴¹. 1795'te şehirde yüz fırın varken, Mehmet Ziya'nın 1890 tarihinde⁴² verdiği bir rapora göre 1880'de bunlardan ancak iki tane kalmıştı. Oysa son on yılda vuku bulan uyanış, üç atölyenin sonucuydu: Artin ve Hacı Garabed Minasyan Kardeşlerin atölyesiyle, arada bir Minasyan Kardeşlerle çalışan Mehmet Emin Efendi ve geçmişte Garabed Minasyan'ın başlıca tesisinin sekreterliğini yapıp sonunda 1904'te⁴³ kendi imalathanesini açan Tavit Ohannesyan'ın atölyeleri. Onların çabaları, 18. yüzyıl başlarının Kütahya motiflerindense daha çok eski İznik motiflerinden esinlenerek yapılan kaplarla, Kütahya seramiklerinin üretimine yeni bir itici güç sağladı. Karolar ve kaplar, yeniden yerel ve uluslararası pazarlarda satılır oldu. Zanaatkarlar, işlerini Bursa fuarı ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu dışında sergilediler.

Kütahya Ermenileri, uğradıkları büyük felaket sırasında, merkezi yönetimin emirlerine uymayı reddeden şehrin valisi Ali Faik Bey sayesinde esirgenirler⁴⁴. Bununla beraber Ermenilerin büyük bir kısmı şehri terk eder ve kalanlar ise 1922 yılında Kemalistler tarafından kovulurlar⁴⁵. Yine de çini sanayii, 1919'dan itibaren Kudüs'te yeniden canlandırılır. Yüzyıl dönemecinin çinici ustaları arasında, Halep'te yeni bir sürgün hayatına başlayan Tavit Ohannesyan'dan başkası kalmamıştı. Ohannesyan 1918'de, savaş ilanından tam önce İngiliz mandası altındaki Kutsal Şehrin valisi Sir Ronald Storrs'un yardımcılığını yapan Sir Mark Sykes tarafından Kudüs'e çağrılır. Sir Ronald Storrs, diğer amaçlarının yanı sıra şehrin önemli anıtlarını yenilemeyi hedefleyen *Kudüs İçin* isimli cemiyeti kurmuştu. Ohannesyan, Kubbet-üs-Sahra'nın restorasyonuna gereken karoların yapılmasıyla görevlendirilir. Bu amaçla, Kubbenin dış kısmını çinilerle kaplamak için, 16. yüzyıldan kalma eski fırınları yeniden faaliyete geçirmek üzere çinici ustaları Nişan Balyan ve Mıgır-*diç* Karakaşyan yönetiminde on Ermeni zanaatkar getirtir. Girişim başarısızlıkla sonuçlanır ve projeden vazgeçilir⁴⁶. Ama Storrs'un yüreklendirdiği Ohannesyan, Eski Şehir'de, Beyrut'a gittiği 1948 harbine kadar faaliyet gösteren "Dome of the Rock Tiles" isimli bir çinici atölyesi açar. Balyan ve Karakaşyan, 1922'den sonra, "Jerusalem Pottery" isimli kendi tesislerini kurarlar. Stepan ve Berc Karakaşyan, babalarının ölümünün ardından 1960 yılında, bugün Hagop Karakaşyan'ın⁴⁷ yönettiği yerlerini Eski Şehir'deki Via Dolorosa'ya naklederler. Yenilikçi motifler içeren karolar ve özellikle kaplar, yeni bir müşteri kesiminin zevklerine hitap etmekteydi. Setrak Balyan'ın Fransız asıllı bir oyuncu olan eşi Marie, şehrin içinde ve dışında bulunmuş Arap, Ermeni ve Yahudi mozaiklerinden esinlenilmiş motifleri olan büyük karolar ve tabaklar boyar. Balyanların işi, Setrak'ın ölümünden sonra oğulları Nişan'ın yönetiminde devam eder. 70'li yıllarda iki zanaatkar, Harut Halepliyan ve Hayk Lepeciyan, kendi atölyelerini açarlar, ama on yıl sonra Lepeciyan Avustralya'ya, Halepliyan da Kaliforniya'ya gider. 80'li yıllarda ise Hagop Antreasyan ve Garo Sandruni,

yeni tesisler açarlar ve on yıl sonra da Hayk'ın kardeşi Viken Lepeciyan kendi atölyesini kurar⁴⁸. Dolayısıyla bugün Kudüs'te beş Ermeni imalathanesi bulunmaktadır.

Kütahya çiniciliği geleneğinin mirasçıları tarafından yaratılmış Ermeni seramiklerin izlerine Kutsal Şehrin her yerinde rastlamak mümkün. Bunlar turistlerce olduğu kadar Kudüs'ün sakinlerince de beğenilmektedirler. Söz konusu zanaat geleneğinin, daha ne kadar yaşamayı sürdüreceğini söylemek zor. Üretim yöntemleri, Batı'dan ithal edilen makineler sayesinde modernleşti ve bu belli bir tekbiçimliliğe yol açtı, ama boyanın ve cilanın kalitesi her zaman dikkat çekici. Her ne kadar Ohannesyan, Kudüs macerasının

Kaplama çinileri; solda, Adem ile Havva ve sağda, dua eden Davut; Kütahya, 1718-1719. Kudüs, Ermeni Patrikliği. (Resim 40)

Çini; Kütahya, 1737. (Resim 41)

Askı "yumurtası"; 18. yüzyıl, Kütahya. (Resim 42)

başlangıcında ve yıllarca, Kütahya şehrinin hemen yakınından elde edilip hazırlanmış yüksek kaliteli ünlü beyaz kili; aynı zamanda komşu Şebinkarahisar şehrinde ergimede kullanılan boraksı ithal ettiyse de sonunda bütün bunlar, mahallin kırmızımtırak ve fakir malzemesiyle ikame edildiler.

Gelecekte, eski Kütahya seramiği üzerine yapılacak araştırmanın muhtemelen şu üç alana odaklanması gerekecektir: 1) Kütahya'da üretilmiş objeleri İznik ve diğer yörelerin-kilerden ayırt etmek için eski karo ve kapların, özellikle 17. ve 18. yüzyıllara tarihlenen-lerin bileşimlerinin derinleştirilmiş bir spektroskopisi; 2) Kütahya çinilerinin karmaşık motiflerinin, aynı dönem için⁴⁹, menşeiyle ilgili araştırmayı sürdürmek; 3) Aziz Yakup katedralinin duvar karolarının bezemesinden sorumlu sanatçıların kullandığı ikonografi-nin araştırılması tamamlanmamış menşeiini incelemek.

Geriye, söz konusu zanaat ürünlerini nitelemekte kullanılan, daha geniş bir sorun ola-rak terminoloji sorunu kalıyor. Bu harikulade seramikler uzmanlar ve koleksiyoncular ta-rafından Ermeni zanaatkârların eserleri olarak çok iyi bilinse de, biz onları müze koleksi-yonlarının büyük kısmında hep Osmanlı ya da Türk seramiği adlandırmasıyla görüyoruz. Elbette onlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Osmanlı vatandaşları tarafından üretilmişti. Sanat objelerinin millî kimliği meselesi oldukça karmaşıktır. Greco'nun tualleri İspanyol ve Gorky ya da Kooning'inkiler Amerikalı addedilmişlerdir. Bu, bir bakış açısına göre retorik bir problem olup çözüme kavuşturulamayacaktır⁵⁰.

Dikran KUYUMCUYAN

Hayk ve İzabel Berberyan Ermeni Araştırmaları profesörü, emekli,
Kaliforniya Devlet Üniversitesi, Fresno

Ermeni mücevheratçılar

Ermeni mücevheratçılar, yüzyıllar boyu bütün İmparatorluk içinde ticaret yaptılar. İstanbul, Van ve Erzurum (Garin), cevahirciliğin önemli merkezleriydi. Evliya Çelebi, Erzurumlu Ermeni mücevheratçıların, o vakitler bu sanatın dünyadaki en becerikli ustaları olarak tanındıklarını yazar¹.

Ermeniler, 18. ve 19. yüzyıllardan başlayarak İstanbul'daki cevahirci sınıfına egemendirler. Sultan III. Selim tarafından 1806'da yayınlanan bir kararnameye göre kayda geçen en iyi on yedi cevahirciden sadece biri Rum, geriye kalan diğerleriye Ermeni'dir². Ermeni mücevheratçı ve kuyumcular tarafından yapılan işin kalitesi, Avrupalı meslektaşlarınınkini aşmaktaydı. Keza Ermeni kuyumcular, değerli taşları, özellikle elmasları işlemeye koyulduklarında mükemmel zanaatkarlar olduklarını ortaya koydular. Ermeniler, bu zanaatın imparatorluktaki bayraktarlığını yaptılar. Ermeni elmas cilacıları, tıraşçıları ve mihlayıcıları, üstünlüğü Hollanda, Belçika ve Fransa'daki meslektaşlarına kaptırmıyorlardı³.

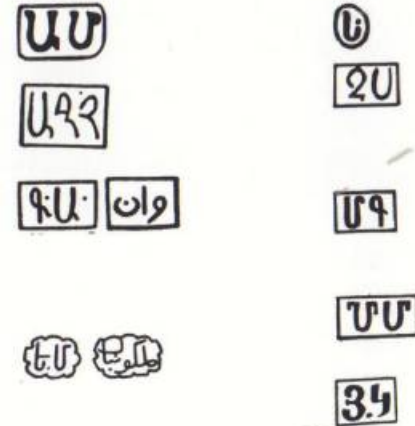
Sözünü ettiğimiz kuyumcular giderek Habeşistan'dan Hindistan'a, bütün ve Ortadoğu ülkelerinden geçerek Rusya'ya kadar bütün dünyaya yayıldılar. Bu ülkelerin birçoğunda kuşaklar boyu bu sanata hâkim oldular. Bir örnek vermek gerekirse, 1968'den başlayarak "modern altın işçiliği zanaatının başlıca yıldızı" addedilen Jan Vandom'u (Jean Vendome) belirtmemiz yeterlidir. Eserleri dünyaca tanınıp yeryüzünün güçlü şahsiyetlerince değer verilmekte ve en saygın satış mağazalarında satılmaktadır. Ancak onun, 1915 Ermeni felaketinden kurtulan iki kişinin Lyon'da doğan çocukları Hovan Tukhdaryan olduğunu az kişi bilmektedir.

Ermeniler, saat yapıcılığı alanında da dünyadaki en iyiler arasında boy gösteriyorlardı. Ünlü kompozitör ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk operasını kuran Dikran

Çuhacıyan'ın babası, 1860'lı yıllarda Sultan Abdülmecid'in maiyetinde imparatorluk saatçiliği görevinde bulunan ünlü Kevork Çuhacıyan'ı zikredelim⁵.

Bu konu, Osep Tokat'ın, "Ermeni Kuyumcu Ustaları" diye yalın bir başlıkla sunduğu o pek güzel eserinde titizlikle incelenmiştir. Söz konusu kitapta yazar, Ermeni mücevher işçiliği zanaatının yuvalarını, kuyumcu hanedanlarını ve onların Osmanlı İmparatorluğu ve ötesindeki icraatlarını yeniden bir araya getirmeye gayret etmektedir.

A.S.

Ermeni mücevheratçıların damgaları.

Ermeni zanaatkarların damgalarından bu birkaç örnek, 19. yüzyıla ait gümüş objelerden çıkarıldı. Bunlar, imparatorluğun her yanına ve hatta ötesine ihraç edilen sanat eserlerinin imzalanmasına yarıyorlardı. (Resim 43)

İlk kaféden itibaren görünen ağaçlı yol.

Burada sözü edilen, pek tabii, Ermeni Pascal tarafından kurulan ve Fransa krallığının başkentinde açılanların en eskisi diye açıkça tanımlanan kafédur. (Resim 44)

Bölüm 6

Kahve

Polemiğe açık olduğu ölçüde önemli bir soruyu, kahvenin kökeni ve tüketimini, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptıkları katkılara adanmış bu sayfalarda dile getirmemiz edemeyiz. Doğulu, Ermeni ya da Türk olsun kahvenin, modern Fransa tarihinde oynadığı rol, ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Kahvenin kökeni

Her şeyden önce bilmemiz gerekir: kimilerinin gücüne gitse de, kahveyi Ermenilerin icat etmediği belli; hem zaten Türklerin de buldukları bir şey değil. Bitkinin geldiği yer Etiyopya. Ermenistan'dan (295) birkaç yıl sonra, 350'lere doğru Hıristiyanlığı kabul eden bu kadim imparatorlukta kahve tüketimi gerçek bir kutsal törenselliğe sahiptir. Bu ülkede kahve, boş yere ve hiçbir zaman hazırlığını dualar ve kutsal davranışlarla süslemeksizin içilmez; telvesi sayesinde, içimden sonra sıra kehanet meclislerine gelirdi.

Arkeolojik kazılar, kahveden Ortaçağ'da, her halükarda 15. yüzyıldan önce yararlanılmış olabileceğini bize telkin etmekte. Bitkinin tane ve ismi, Afrika Hıristiyanlığının yeşerdiği yerden Arapçaya geçmiş ve Etiyopya'nın Kaffé ilinden gelen bu içkiyi tanımlayan "kahva" sözcüğü, Osmanlı İmparatorluğu'nda "kahve", ardından İtalya'da "caffé"ye dönüşmüştür. Bu da söz konusu içkinin, Paris argosunda "kawa" ismiyle bilinmesini açıklamaktadır.

Türk mü yoksa Ermeni mi?

Kahve, 15. yüzyıl sonlarıyla 16. yüzyıl arasında bütün eski dünyaya yayılır. Bu içki, ancak Muhteşem II. Süleyman'ın (1522-1566) hükümlerinde İstanbul'a girer ve hemen yasaklanır. Kahvenin kullanım ve tüketimi, şarabın din adamları tarafından men edilmesi gibi, daha sonra iki kez yasaklanır. Bu, söz konusu içkinin kullanım ve tüketimini yayma çabası güden bir halkın yapacağı şey değildir¹. Oysa bu dönem, İspanyol İmparatorluğu'nun yükselme dönemidir. Kadim İspanyolca, Kastilya dilinde "turco", "doğulu" diye tercüme edilebilecek genel bir terimdir ve "doğulu" terimi aynı zamanda Rum, Ermeni ve Türkleri kucakladığına göre Fransa'da, *Eski Türk Kahvesi Rejiminden* bahsedilmesinin nedeni bu olsa gerekir. Zaten, Saray Gazetesinin şu alıntısından da anlaşılacağı gibi, metinler oldukça bulanıktır:

'Arabesk'

Ya da isterseniz

'Türk tarzı likör' deyiniz.

Her iki terim de eşit biçimde yanlıştır. Bu yaklaşıklıkları kullanmasını bilen Türk bilginler, "kahvenin, Türkiye sefiri² tarafından 14. Louis'nin sarayı ve Madame de Sévigné'ye ve hatta böylece Fransa'ya tanıtıldığını" şıppadak söyleyiverirler. *Allahtan* dönemin metinleri, kahveyi Fransa'ya getirenlerin Türkler ya da Ermeniler mi olduğu konusunda bizi bilgilendiriyor.

Kahvenin Ermeniler tarafından Avrupa'ya tanıtılması

O dönemin en önemli ticaret ağını oluşturan Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar, kahve ve tüketimini İngiltere, Fransa ve Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na (Viyanaya) aynı dönemde benimsettiler. Bununla birlikte kahve tüketiminin Avrupa'da en eski tanıklığı, Monsieur de la Haye'e eşlik eden Marsilyalı bir tüccarın, 1644³ yılında İstanbul seyahatinden beraberinde kahveyle dönmesiyle ilgilidir. Getirdiği kahveyi bir süre kullanırsa da bu alışkanlık ne oturur ne de süregider⁴.

Ermeni Pascal, Paris'te ilk café'yi açar ve ardından aynı işi yaptığı Londra'ya yerleşir. Keza Johannes Diodato⁵, 17 Ocak 1685'te, şair Goethe'nin "kara Apollon" tabir ettiği değerli kahvenin de aralarında yer aldığı doğu içkilerini Viyanada satılma imtiyazını elde eden ilk kişi olur.

Fransa'da, Ermenilerin 17. yüzyıl ortalarından itibaren kahve tüketimini yerleştirmeye başladıkları yer, "Doğu'nun Kapısı" Marsilya'dır. Ermeni Pascal, 1665'e doğru ilk café'yi açar. Yine 1712'de, Ermeni Johannes, Fokayalıların⁵ başkentinin en göz alıcı café'lerinden birine sahiptir.

Kahvenin kullanımının daha sonra benimsetildiği yer, krallığın başkentidir. Parisliler, kara içkiyi saraydan önce benimserler. Bir Ermeni, Pascal, 1672'de Paris'te, Pont-Neuf yakınlarında ilk café'yi açar. Onun izinden giden, Krikor isimli, İsfahanlı bir başka Ermeni, Guénégaud Sokağı'na yakın Mazarine Sokağı'nda, Comédie-Française'in yanında bir café açar. Tiyatro 1680 yılında, sonradan Comédie, daha sonra *Ancienne Comédie* Sokağı diye anılan Fossés-Saint-Germain Sokağı'na nakledilince, Grégoire da onun peşinden gider. Tiyatronun karşısına yerleşir ve gösteri dünyasının kalabalık müşterisini cezbederek

* Ohannes Asdvadzadur? (ç. n.)

işlerinin gelişip büyümesine tanık olur. Bir süre sonra bir üçüncü Ermeni, Stéphan ya da Stepan, yurttaşlarını taklit eder. Kısa zamanda, 1720'lere doğru, sadece Paris şehrindeki café sayısı üç yüz seksen civarındadır.

Café Procope'un doğuşu

1686 yılında, Francesco Procopio dei Coltelli nam, ismini François Procope-Couteaux olarak Fransızlaştıran Palermolu bir Sicilyalı, Tournon Sokağı'nda bir café işleten Pascal isimli bir Ermeni kahvecinin yanında mesleği öğrendikten sonra Ermeni Krikor'un Fossés-Saint-Germain Sokağı'ndaki cafésini satın alır. François Procope, caféyi ihtişamlı süsler ve ona kendi ismini verir: Café Procope. Burası süratle, en çok ziyaret edilen edebî cafelerden biri olur. İtalyan, bir süzgeçte tutulan kahveden basınçla sıcak su geçirerek yeni bir kahve hazırlama şekli icat eder.

Sarayda kahve

Osmanlı İmparatorluğu'nun olağanüstü elçisi Müteferrika Süleyman Ağa, uyarıcı sıvıyı bütün ziyaretçilerine⁶ ikram ederek kahveyi Güneş kralının sarayıyla tanıştırır. Kahve kullanımı çok ses getirir ve güzellere, kontlara, düklere kahve şöleni çekmek için en büyük prensler tarafından uzmanlar görevlendirilir. Elbette bu uzmanlar, Ermenilerdi. Saint-Simon, şansölyenin eşi Madam'ın 1700 yılında Paris'te tertiplemediği bir büyük balodan bahseder. Dönemin üç egzotik içkisi olan çay, çikolata ve elbette kahvenin ikram edildiği büfeyi bir Ermeni'nin⁷ yönettiğini anlatır.

Bugünkü Café Procope'un iç mekânı.

François Procope-Couteaux, tesisine dönemin diğer Paris cafelerinkinden çok daha üstün bir özgünlük ve rerek rakiplerinden farklı olmaya çalışır. Altın yıldızlı silmeler ve değerli ahşap işlerinin desteğiyle burayı okumuşlar ve şık kadınlar tarafından aranan bir yere dönüştürür. Bu çok özel atmosfer, bir zamanların özgünlüğünü büyük bir başarıyla tesise sağlayan günümüz yönetimince de korunmuştur. (Resim 45)

Procope ve Fransız İhtilali

Procope, 18. yüzyılda, Aydınlanma felsefesinin yuvalarından biridir. Aralarındaki husumete rağmen, tıpkı Rousseau gibi Voltaire de mekânın müdavimi olur. Rousseau'nun masası, hâlâ yerinde ve *Zadig*'in yazarının tebdili kıyafet ederek, kendi yazdığı tiyatro oyunlarının yorumlarını dinlemeye geldiği yer burasıdır. Keza geleneğe göre Diderot'nun, *Ansiklopedi*'yi ve Benjamin Franklin'in, Birleşik Devletler Anayasasını tasarladıkları yer de. Başlıca fraksiyonlar burada toplandıklarına göre, "kafa likörünün" sunulduğu bu mekânın, Michelet'nin deyişiyle ihtilalin yüreklendiren biri olduğundan kuşku duyulmasa gerekir. Bu konuyu inceleyen Gérard-Georges Lemaire: "Cafélerin Paris aydın sınıfını etkiledikleri bu akıl almaz cazibe, 18. yüzyıl boyunca durmaksızın artar" diye kaydeder. Cordeliers Kulübü, Fransız İhtilali süresince, Danton ve Marat'nın başkanlığında burada toplanır. Robespierre ve Jacobinler de mekânın müdavimleridirler.

Hatıra levhası.

Frigya külâhının ilk kez bu cafêde giyildiğini hatırlatmakta. (Resim 46)

Antikçağ'da azatlıların başlığı olan Frigya külâhı, ilk kez burada giyilir. Ama özellikle, Tuileries saldırısının parolası, 10 Ağustos 1792'de burada ortaya atılır ve sonucunda kralın iktidardan düşmesiyle cumhuriyet gelir.

Marsilya'nın, daha sonra Paris'in ilk Ermeni kahvecilerinin niyetleri Fransa kralına karşı bir ayaklanmayı ve Fransız İhtilalını teşvik değilse de "kara içki", buna kendi tarzında katılır.

Maxime K. YEVADYAN

Pascal'ın cafəsi

Bu gravürün altındaki yazı şöyledir: "1672'de, Pascal nam bir Ermeni, Saint-Germain panayırında, moda olan sıvıyı fincanı iki buçuk kuruşa sattığı bir tesis açtı; bu işte epey para kazandı ve tabii çok geçmeden onu taklit edenler oldu. Pascal, Caffésini Bussy Sokağı'na nakletti; orada dama oynanıyordu ve 1676'dan itibaren, cemaat halinde kahveci dükkanları dikiliverdi." (Resim 47)

Surp Urpatakirk, 1512.

Venedik'te, 1512'de yayımlanmış ilk Ermenice kitabın baş sayfası. Ermeni tüccarlar için yazılmış olan bu kitap, onların zihniyetine iyice tanıklık etmekte. Nitekim dinselliği su götürmeyen metinler dışında, içinde Kem Göz üzerine bir metin ya da yılan ısırıklarıyla ilgili bir yazı bulunmaktadır. (Resim 48)

Bölüm 7

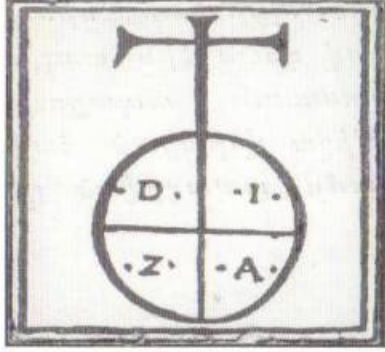
Ermeni Rönesansının gereçleri

Elyazması ve basılı kitaplar

Osmanlı İmparatorluğu'nda yasaklanan Ermeni matbaası, diasporada gelişir ve Ermeni kültür rönesansına hizmet eder.

Elyazması kodeks ya da kitabın kutsallaştırılması

Ortaçağ Ermenistan'ının manastır üniversitelerinde öğrencilere, özellikle Helenistik katkılarla sürekli olarak zenginleştirilen ansiklopedik ders kitaplarıyla, *trivium* ve *quadrivium* evrelerine göre yedi özgür sanatlar öğretilir; bu öğretim, "kitap sanatları": hat, tezhip, ciltçilik ve hatta 19. yüzyıldan itibaren kâğıt üretimi üzerine verilen sağlam bir eğitimle tamamlanırdı. Bugüne dek muhafaza edilmiş, kâğıt üzerine en eski elyazması, 987 tarihlidir. Ülkenin çalkantılı tarihi ve yaşanan yıkımlara rağmen bugün yaklaşık olarak 35 000 Ortaçağ elyazması koruma altındadır. Yaklaşık 12.000 tanelik en önemli koleksiyon, bugün, Ermenistan'ın 5. yüzyılda kurulmuş Kutsal Eçmiadzin Merkezi'nin en eski kütüphanesindeki kaynakların varisi, Madenataran tabir edilen, Erivan'ın *Eski Elyazmaları Enstitüsü*'ne aittir. Keza Kudüs'teki Ermeni Patrikliği'nde birinci derecede önemli 4.000, Venedik'teki Mıkhitarist Tarikatı Pederlerinde 3.000'den fazla vs. Ermenice elyazması bulunmaktadır. Batının büyük kütüphanelerindeki en hatırı sayılır Ermeni elyazmaları, Fransa Ulusal Kitaplığı (348) ve British Library'de (300'den fazla) muhafaza edilmektedir.

İlk Ermeni matbaasının markası,
1511-1513. (Resim 49)

Bu mütevazı rakamlar, kitabın, Ermeni muhinde kutsallaştırılmasının sonucudur. Ve bu kutsallaştırma, elyazmalarının Ermeni olmayanlar tarafından edinilmesini neredeyse imkânsız kılar. Ermeni kodekslerinin bir başka özelliği, hatatları ya da sipariş sahipleri tarafından ciltlerin sonunda düşülmüş şerhler sayesinde bunların büyük çoğunluğunun tarihlendirilmiş, hazırlandığı yerlerin belli, müstensihleri ve minyatörcülerinin tanınmış olmalarıdır.

Basımdan yayına, Doğu'dan Batı'ya

Ermeni yayıncılığının 16. ve 17. yüzyıllar boyunca gelişimi, bu dönemde Ermenistan'ın kuzey-doğusundaki kimi kilise çevrelerinde biçimlenen toplumun yenilenme ve modernleşme sürecinin zorluğuyla yakından ilgilidir. Ulusun geçmişine inip dış katkılarla onu yeniden canlandırmak: kilise seçkinlerinin yöntemlerinin başlıca unsurları bunlardır. Eğitim sistemini yenilemek galesiyle, tipografi tekniklerine hâkim olmak için gereken yolları denerler. Nitekim 16. yüzyıldan itibaren, kitap basma ve yaymayı sağlayan bu araçın, amaçlarına ulaşmak için vazgeçilmez olduğunu düşünürler. Öyle ki o vakitler yeniden ortaya çıkan scriptoryumlar, ihtiyacı karşılayamaz.

Ermeni matbuatının Batı'da doğuşu

Matbaanın kullanımı Osmanlı İmparatorluğu'nda yasaklanır ve uygulayanlar ölümle cezalandırılırlar. Bu durum, söz konusu tekniğin dünyanın bu kısmına nüfuzunu hatırı sayılır biçimde yavaşlatır. Ermeni matbaacılar, 1511'den 1695'e kadar, yaklaşık iki yüzyıl boyunca tipografi atölyelerini Avrupada tesis etmek zorunda kalırlar. İstanbul'da 1567-1569 yıllarında bir matbaanın ve İsfahan'ın varoşu Yeni Culfada 1636'dan 1647'ye dek işleyen ilk İran atölyesinin ömürsüz tesisi, kaideyi bozmayan istisnalardandır. O halde Doğu'da kalıcı atölyeler tesis etmek için henüz şartların bir araya gelmediği açık.

Tersine, Avrupa'nın Ermeni kolonileri, matbaaların tesisi için ideal ortamı sağlar. Basımcı-yayıncılar, orada kendilerine paraca yardım edecek ve basılı ürünlerini Doğu limanlarına, özellikle ayak satıcılarının kitapları bütün Ermenistan'a dağıtmak üzere köprü kurduğu İzmir'e ulaştırmaları için, oturmuş dağıtım şebekelerini kullanımlarına sunacak Ermeni tüccarlar bulurlar.

Böylece, 1511'de Ermenice basılmış ilk kitabın yayınlandığı Venedik'te, Lvov'da (1616), Livorno'da (1644), Amsterdam'da (1658), Marsilya'da (1672) matbaaların birer birer yeşerdiği görülür. İlk zamanlarda amaç, şerhlerden anlaşıldığı kadarıyla çoğu kez 3.000 ila 8.000 nüsha gibi yüksek tirajlarla birinci derecede önemli kitaplar; özellikle mezmur kitapları, Kutsal Kitaplar, dua kitapları, kilise ayinleri kitapları, azizlerin hayatını ve isim günlerini içeren takvimler (synaxarion), dinî takvimler; yani 16. ve 17. yüzyılların üretiminin %72'sini yayınlamaktı. Gerisi, ulusal geçmişin yeniden sahiplenilmesine katkıda bulunan Ortaçağ tarih yazarlarıyla ilgili yayınlar, aynı zamanda Ermeni toplumunu ve özellikle gelişme aşamasındaki ticaret burjuvazisini dış dünyaya açan ticarî el kitapları ve coğrafya haritalarından oluşmakta. Keza astroloji ve beddualı tababet metinleri, abece

Khorenli Movses'in Ermenistan Tarihi

Khorenli Movses'in Ermenistan Tarihi, Vanandetsi soyunun, geleneksel Ermeni edebiyatını yüzyıllar boyu yabancı hâkimiyeti altında horlanmış bir halkın içine yayma iradesinin bir ifadesidir. (Resim 50)

levhaları ve gramer kitapları, Ermenice-Latince ya da Ermenice - İtalyanca sözlükler bulunmaktadır. Basılı kitabın yayıldığı saha, 1650'den sonra fark edilir biçimde elyazmasının aleyhine genişler; yine de elyazması, doğal olarak daha dar çevrelere yönelik metinlerin dağıtımına devam eder.

Kutsal Kitap'ın ilk Ermenice yayını

Ermeni tipografi atölyelerinin Avrupada tesisinin oluşturduğu orijinallik dışında; bütün basımcı-yayıncıların, yüksek rahipler sınıfı ve daha çok da şahsen Ermenistan katolikosu tarafından Batı'ya temsilci atanmış kilise adamları oldukları görülür. Böylece Amsterdam'da, Boomsloot'taki Ermeni kilisesinin papaz evinde kurulu atölye, yol göstericisi Kutsal Merkez'den esinli Kutsal Eçmiadzin ismini taşımaktadır. Piskopos Oskan Yerevantsi'nin, Elzevier'lerin ünlü hakkâki Christoffel van Dijck'in hak ettiği karakterler ve 1649'da

bir Latince Tevrat yayınlayan Amsterdamlı bir yayıncıdan alınan ahşap oymalarla Ermenice ilk Kutsal Kitap'ı bastığı yer bu atölyedir. Kitabın baskısı iki yıldan az olmayan bir süreyi (1666-1668) gerektirir. Bu süre içinde basımcı, "sapkın" Ermenice nüshaların Doğu'ya gönderilmesine engel olmaya çalışan Jean-Baptiste Van Neercassel'in şahsında Katolik Engizisyon'un baskılarına göğüs germek zorunda kalır.

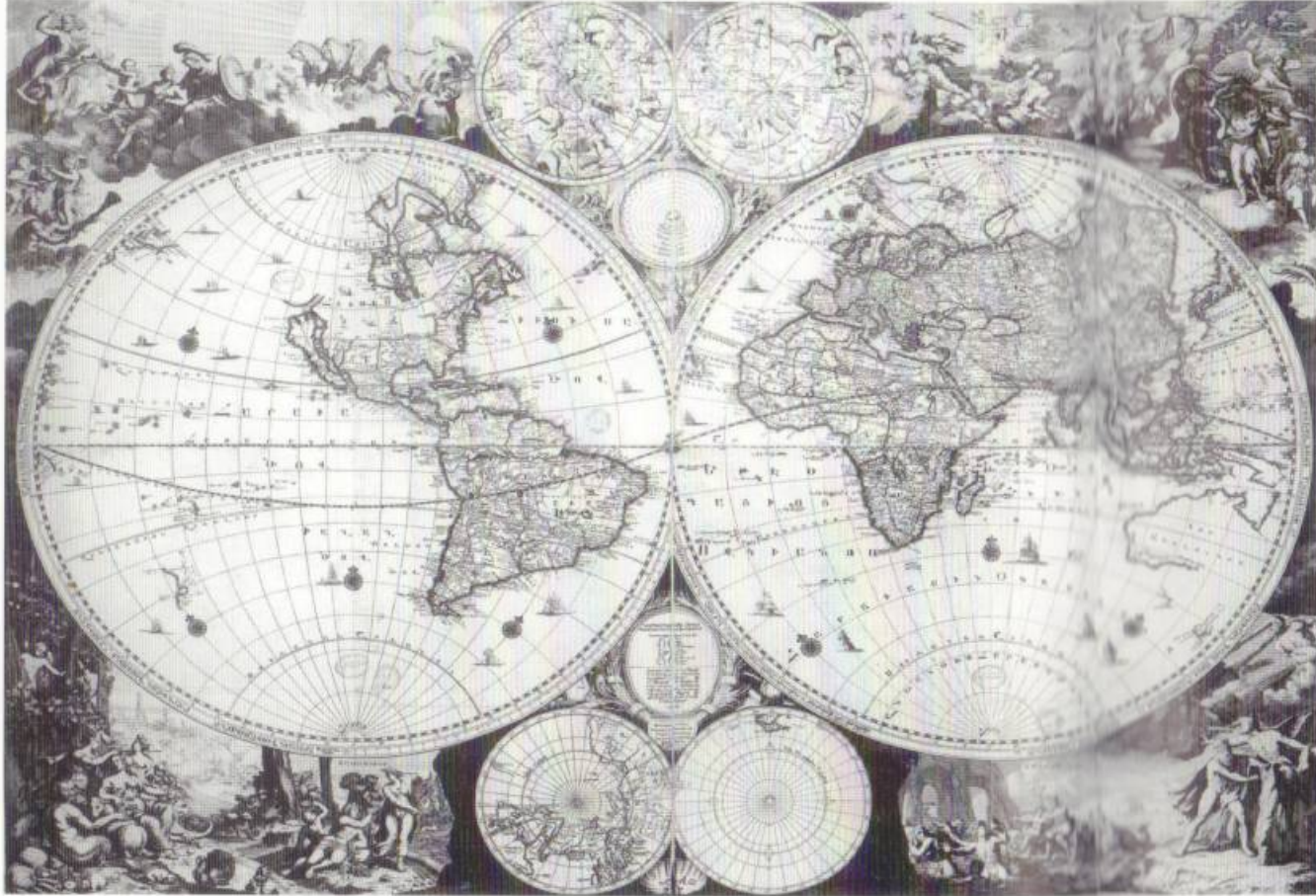
Nihayet 1700 yılından itibaren Doğu'da, özellikle İstanbul'da, gerçek bir matbaa zanaatkarları ağı oluşur. Beri yandan Mikhitaristler, Saint-Lazare Adası'ndaki manastırlarında önemli büyüklükte bir tipografi atölyesi tesis ederler.

Ermenilerin matbaa alanındaki çabaları dikkate değer olup imparatorluğun Yahudi ve Rum diğer gayrimüslim cemaatlerinin de kitaplarını yüzyıllar boyunca Batı'da bastırmak zorunda kaldıklarını burada kaydetmek gerekir. Diğer yandan,

Oskan'ın Kutsal Kitap'ının başlık sayfası.

1666 ve 1668 yılları arasında, piskopos Oskan Yerevantsi'nin yetkiyle gerçekleştirilen ve yüzü aşkın gravürle resimlendirilmiş ilk Ermenice Kutsal Kitap. (Resim 51)

Arap harfleriyle ilk Türkçe basım, 19. yüzyıla tarihlenmektedir ve baskı tekniği de ancak bu yüzyılın ortalarında kabul edilir. Böylece azınlıkların ve özellikle Ermenilerin, bu alanda efendilerinden ne kadar önde buldukları görülmektedir¹.

Raymond H. KEVORKYAN

Tarihçi, Fransız Jeopolitik Enstitüsü'nde araştırmacı,

Paris Üniversitesi 8 Saint-Denis

İlk Ermenice düzlemyuvar (planisfer), Amsterdam, 1699.

Bu ilk Ermenice düzlemyuvar, özellikle dünyanın bir yerinden diğerine durmaksızın seyahat eden Ermeni tüccarlar ve aynı zamanda Vanandetsi ailesinin Ermenistan'da kurmayı düşündüğü Latin-Ermeni okulunun öğrencileri için yapılmıştı. (Resim 52)

Don Quijote'nin (Don Kişot) kapağı

Hovannes Deroyents Çamurcuyan'ın İstanbul'daki matbaasında gerçekleştirdiği Don Quijote tercümesi.

Bu mütercim, geniş kültürlü bir adam olup on üç tane dil bilmekte ve "Donkişotlukla" nitelediği sosyalist ya da devrimci fikir sahiplerine karşı Ermeni Kilisesi'nin değerlerini hararetle savunmaktadır.

Dolayısıyla yaptığı bu tercüme, yel değirmenlerine benzettiği idealler karşısında okurlarını uyarmak isteyen öğretici ve ahlaki bir amaç gütmektedir. (Resmi 53)

Bölüm 8

Ermenice harflerle Türk edebiyatı

Ermenice harflerle elyazması ve basılı Türk edebiyatı, Ermeni ve Türk kültür ve tarihlerinin göz ardı edilemez bir yanıdır.

Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri, yüzyıllar boyunca zorla Müslüman olma ve yabancılaştırma tehlikesine maruz bırakılırlar. Ermeni halkının bir kısmı kendi dilini kullanma alışkanlığını giderek kaybettiğine göre bu Türkleştirme siyaseti, kısmi bir başarı elde etmiştir. Ermenice harflerle Türk edebiyatı, varlık gösterdiği yüzyıllar süresince Ermeni ulusunun, ana dilini, dini ve kültürel dilini kaybetmiş olan bu parçasını yeniden kazanma sorununun çözümüne hizmet eder.

Asimilasyona karşı mücadelenin bir aracı

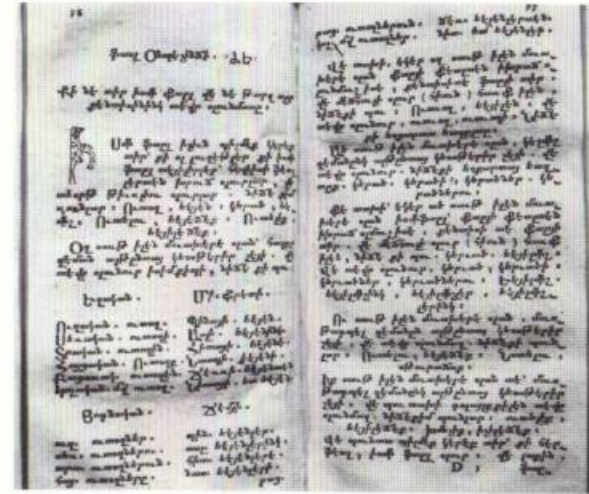
Ermenice harflerle Türk dili, Ermeniler tarafından, Ermeniceyi iyi ya da hiç konuşmayanların dikkatine sunulmuş bir iletişim aracı olarak yaratılır. Ermenice harflerle Türk edebiyatının menşei ve gelişimi, bizzat Ermeni edebiyatınıninkine paralel bir süreç izler ve kendine has ifade imkânlarıyla onun ayrılmaz bir parçası olur. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumlar gibi diğer uyrukları için de benzerlik arz eder. Yine de Yunan harfleriyle Türkçe; Yunanca, Türkçenin ses yapısını Ermenice alfabenin elverdiği oranda aktaramadığı için büyük bir rağbete mazhar olmaz ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinde tarihi bir rol oynar.

Altı yüzyıllık tarih

Ermenice harflerle Türk edebiyatı, birçok gelişim evresinden geçmiştir. İlki, 600 yıla yayılmış (14.-19. yüzyıllar) elyazması metinlerin evresidir. Burada sadece Ermenilerin değil, ama aynı zamanda başta Türk halkı olmak üzere imparatorluğun diğer halklarının kültürlerinin de gerçek hazinesini gerçekleştiren âşıkların, gezgin saz şairlerinin Ermenice harfli Türk edebiyatını zikretmek yeterli. Ermenice, Türkçe ve doğulu binlerce türkü, oldukça çeşitli üslup ve türleriyle Ermenice harfli Türk elyazmalarında varlığını korumuştur. Tek kelimeyle, araştırmacıların dikkatine layık ve yeni bulgular vaat eden bir muazam ve biricik miras söz konusudur.

İki buçuk yüzyıllık tarih

Matbaa dönemi, yaklaşık olarak iki yüz elli yılı kapsar ve üç kısma ayrılması gerekir: 1727-1840, 1840-1890 ve 1890-1965. Ermenice harflerle Türkçe basılan kitaplar, çeşitli nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu ve ötesindeki illerde yayınlanmıştır. Ermenice harfli Türkçe kitapların sayısı, iki yüz elli yılda iki bini aşar. Bunlar, aşağı yukarı elli şehirde ve iki yüzü aşkın matbaada yayınlanır. Her yayınevinin kendine has bir kimliği, sosyopolitik ve dinî yönelimi, edebî ve eğitsel hedefleri, tercih ettiği konular ve ilgi merkezleri vardır. Ermenice harfli Türkçe edebiyatın iki buçuk yüzyılını incelemek; Osmanlı İmparatorluğu, keza Ortadoğu, Avrupa, Amerika ve diğer yerlerdeki Ermenilerin hayatının birçok veçhesine tanıklıkla eş anlamlıdır. Bağımsız, zengin, yüksek nitelikli ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağrındaki Ermenilerin ulusal uyanışına katkıda bulunan bir edebiyattır sözü edilen.

Türkçe yazılmış Ermenice dilbilgisi kitabı, 1727.

Sivaslı Mıkhitar'ın 1727'de Türkçe basılmış dilbilgisi kitabının sayfaları. Ermenice karakterlerle yazılmış en eski kitaptır. Bu kitap, bildikleri Türkçeden yola çıkarak çocuklarını daha kolaylıkla eğitmek için, İstanbul eşiği tarafından sipariş edilmiştir. Venedik'te Antonio Bortoli tesislerinde yayınlanmıştır. (Resim 54)

Ermenice harflerle basılan Türkçe kitapların ilk döneminde (1727-1840) bu imkânı değerlendirenler, zaten kısmen kültürsüzleşmiş Ermenileri Katolikleştirmeye kalkışan Katolik misyonerlerdir. İlk kitapların basılmasına katkıda bulunanlar, Venedik ve Trieste'deki Mıkhitarist matbaalardır. Mıkhitarist pederler, dinî kitaplar dışında sözlükler, dil ve tarih kitapları da yayınlarlar. Apostolik Ermeni Kilisesi sorumlularına gelince, onlar da yüzlerce ayin, öğreti ve ilahiyat kitabı yayınlamaya karşılık vermek için hatırı sayılır bir çaba sarf ederler.

Dağı sonra, ikinci dönem 1840-1890 yıllarında Ermeni ulusal uyanışıyla birlikte bütün Ermenilerin, anladıkları dilde, yani Ermenice harflerle Türkçede, halklarının ulusal ve entelektüel uyanışı konusunda bilinçlenmeleri şart olur. Ermenice harflerle yazılı ve

özellikle basılı bir Türk edebiyatının ve yüzlerce dinî, tarihî yayın, deneme ve diğer edebî türün, keza gazete ve derginin temelinde yatan budur.

Nihayet, Ermenilerin belli sürelerde katledilişleri ve 1915 Ermeni felaketiyle öne çıkan son dönemde, söz konusu matbuatın nitelik ve nicelikçe çöktüğü görülür.

İmparatorluğun modernizasyonunda bir itici güç

Bu edebiyat, topyekûn bir uyanışa sevk etmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalılaşması, yeni fikirlerin nüfuzu bakımından bir kaldıraç olur. Böylece bu dilde Avrupa, özellikle Fransız edebiyatının klasikleri, aynı zamanda dönemin macera ve sevilen edebiyat eserleri tercüme edilir ve okunur. Ermeni tiyatro kumpanyaları, Türkçe bir repertuarla hep bu dilde oyunlarını icra ederler, (bkz. s. 117-125). Ermeni tiyatro çevresinin aydın yazarları; Ermenice harflerle Türkçe yazıp, yeniden kaleme alıp tercüme ederek Türk oyun yazarlığının doğmasına yol açarlar. Bu dilde; Osmanlı İmparatorluğu uyruklarının sosyopolitik, ilmi ve kültürel, aynı zamanda gündelik hayatında tahmin edilemeyecek bir tarihi rol oynayan, gazeteciliği gerçek bir profesyonellik düzeyine yükselten, üstelik böylece çağdaş Türk gazeteciliğinin de doğmasını sağlayan yüzlerce süreli yayın basılır.

İmdi Osmanlı dilini öğreten ders kitapları ve bir sözlük bolluğunun da içinde yer aldığı geniş bir edebiyat yaratılmış olur. Her şeyden öte, modern Türk dilinin oluşumunu, söz dağarcığının zenginleşmesini kolaylaştırır. On yıllar boyunca Türkler, kendi öz dillerini, Ermeni dilbilimcilerce kaleme alınmış Ermenice harfli Türkçe ders kitapları aracılığıyla ve de askeri enstitüler de dahil olmak üzere eğitim enstitülerinde öğrenirler. Keza bu Ermenice harfli Türkçe ürünler akımı; imparatorluğun tanıştığı bilim, teknoloji, tarım, zanaat ve kültürle ilgili bir edebiyatın yaratılmasında ve Türkçe konuşan

Ermeniler, aynı zamanda imparatorluğun diğer ulusları ve hatta Türklere hizmet etmekte de kullanılır.

Ermenice alfabenin benimsenmesi projeleri

Ermeni harfli Türk edebiyatı, yaşayan bir organizmaydı ve bütün imparatorluğun çıkarlarına hizmet etmekteydi. Osmanlı dilinin Arap alfabesini hayatiyeti kanıtlanmış olan Ermeniceyle ikame etmenin 19. yüzyıl ortalarında sarayda tartışılmış olması bir rastlantı değildir. Keza 1927'de Arap alfabesi terk edilirken, Mustafa Kemal'in bazı danışmanları, halk arasında Latince'den daha yaygın olan Ermenice alfabenin benimsenmesini önerirler.

Ermenice harfli Türk basını

Ermenice harfli Türk basını, 150 yılı aşkın bir zamanda, yarısından çoğunu 1850 ila 1890 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan Ermenice süreli yayınların temsil ettiği 54 başlığa ulaşır. Söz konusu süreli yayınlar, dönemin Fransızca benzerleri örnek alınarak yayınlanmış olup okurları için iyi nitelikli bilgi kaynakları sunmaktaydı. Yabancı ülkelerin tarih ve folklorlarına dair makaleler ve önemli tarihi kişilikler; bu ülkelerdeki çağdaş durum, kültür ve bilim, ordu ve hatta bütçe; keza siyasi ve iktisadi hayat üzerine belgeler, Avrupalı süreli yayınlardan tercüme edilmekteydi. Çocuklar için çıkarılanlar da dahil birçok süreli yayında bir tefrika bölümü bulunmakta ve gün gün, özellikle sevilen Fransız romanları, kimi zaman Ermenilerin ve hatta Türk yazarların çalışmaları yayınlanmaktaydı. Ermeni harfli Türkçe süreli yayınların bazıları o kadar saygınlık uyandırır ki diğer ulusların, özellikle Türklerin ilerici aydın sınıfı, sadece bu yayınlara katılmakla kalmayıp aynı zamanda Ermenice alfabeyi öğrenerek her gün bu gazeteleri okur ve

Osmanlıca yayınlananlara tercih eder. 'Vali şairimiz' diye anılan ünlü Türk yazarı Mehmet Emin'in (1869-1944) birçok şiiri, valilik yaptığı taşra illerinin Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlarında çıkmış olup bize kadar ulaşmıştır.

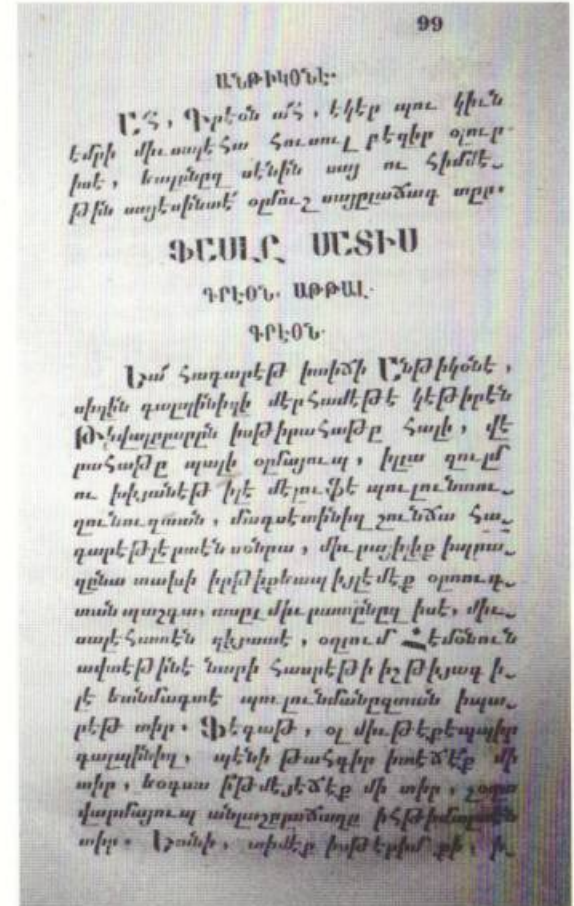
Ermeni harfli Türk edebiyatı, hiç kuşku yok, yeni Türk yazar ve devlet adamı kuşağının oluşum ve gelişiminde büyük etkide bulunur. Bunlar, daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal reformlar ve Türk toplumunun laik ve kültürel hayatında ilerlemeler sağlamayı başarırlar. Bu hareket, İmparatorluğun bütün ilerici aydın ve eğitici güçlerinin yararına olur. Özgün ve çeviri modern bir Türk edebiyatının, dilin, basının, bilim ve sanatın gelişmesiyle sonuçlanır. İşte bu zengin hareket, 1915¹ felaketiyle neredeyse bıçak gibi kesilir.

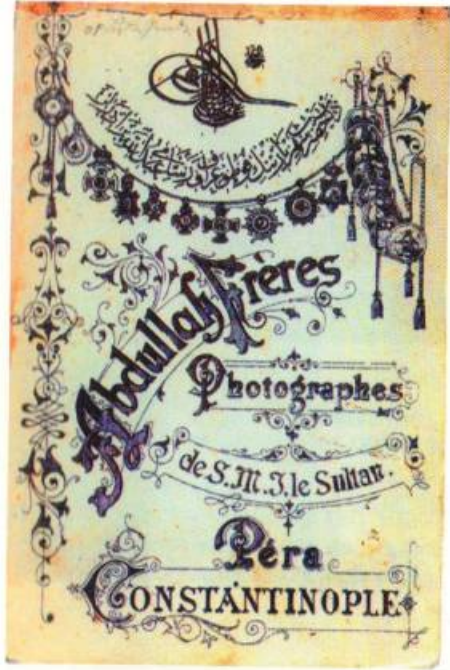
Hasmig STEPANYAN,

Tarih Doktoru; Ermenistan, Erivan Devlet Üniversitesi'nde Profesör

Racine'in 'Thebais'i.

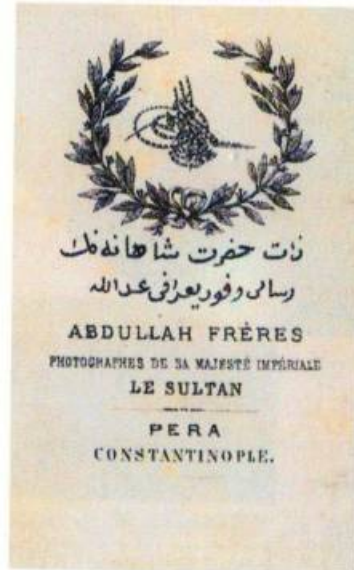
Garabed Panosyan'ın, Racine'in Thebais'inden yaptığı Türkçe tercüme sayfası. Fransız edebiyatının on kadar kitabını, muhtemelen, İstanbul'da kurduğu genç kızlar koleji için tercüme etti. Aynı zamanda Türk dilinde birçok gazetenin faal ortaklığında bulunan yazarın amacı, "Aydınlanma Felsefesi"nin ihtilalcı fikirlerini İmparatorluğa yaymaktı. Ermenice karakterli kitap *Rupen Kürdcüyan* tarafından yayımlandı. (Resim 55)

Abdullah Biraderlerin kartvizitlerinin arkaları.

İmparatorluk toprakları üzerinde bir fotoğraf stüdyosu açan ilk Osmanlı uyrukları Abdullah Biraderler, "Majesteleri Sultan'ın resmi Fotoğrafçıları" tayin edilir ve, nadirattandır, onun tuğrasını bir reklam unsuru olarak kullanma izni alırlar. (Resim 56)

Abdullah Biraderler

ve fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğunda doğuşu

Ermeni Viken (1820-1902), Hovsep (1830-1908) ve Kevork (1839-1918) biraderler, Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğrafın öncüleri olurlar. 1858'den 1900'e değin İstanbul'da ünlü bir fotoğraf atölyesinin sahibidirler. Gerçekte, fotoğrafın 1839 yılında Daguerre tarafından bulunmasından sonra birkaç Avrupalı, fotoğraflar yapmak için Türkiye'ye gelirler; ama bir fotoğraf stüdyosu açan ilk Osmanlılar, Fransızca "Abdullah Frères" soyadlarıyla kısa zamanda tanınırlar. Avrupa ve özellikle o vakitler dünyanın fotoğraf merkezi olan Paris ile sıkı bağları sayesinde kırk yıl boyunca imparatorluğa yeni teknolojik imkânlar ithal ederler. Hatta 1863'te Osmanlı Sultanı'nın resmi fotoğrafçıları olur ve imparatorluk tuğrasını kullanma ayrıcalığından yararlanırlar. 1886 ila 1895 yılları arasında, Kahire'de, Mısır Hıdivi Tevfik Paşa'nın talebi üzerine açılmış ve büyük sükse yapan bir temsilciliğe de sahip olurlar.

1878 Paris Evrensel Sergisi'ne katılan Abdullah Biraderler, The Times gazetesinin, o zamanki Ermeni halkının durumuyla ilgili övgü dolu ve aydınlık yorumlarını üzerlerine çekerler: "Abdullah Frères imzasını taşıyan nice fotoğraf gördük. Onların hangi ülke menseli olduklarını bilmiyoruz, ama fotoğrafları mükemmel!"

1869'da Gal prensi Edward, Fransız imparatoru III. Napoléon ve imparatoriçe Eugénie, Bulgar prensi Ferdinand ve tabii 1898'de Kaiser II. Guillaume ve eşi Victoria gibi birçok ünlü Avrupalının, İstanbul'daki ikametleri süresince portrelerini yaparlar.

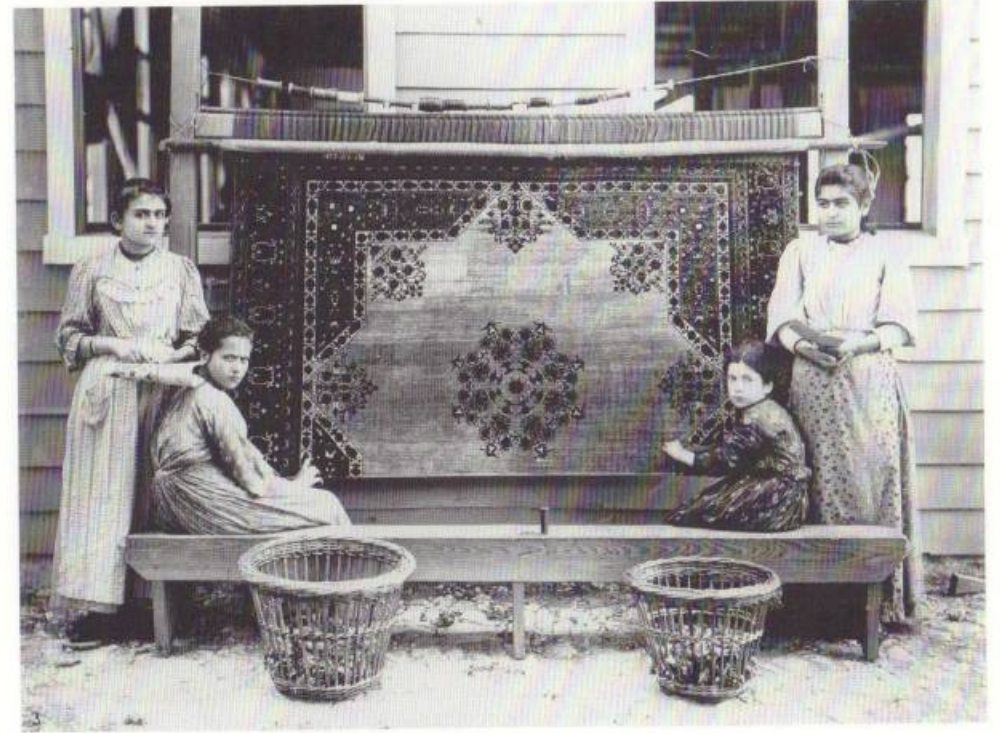
Nihayet Abdullah Biraderler, Sultan II. Abdülhamit tarafından, Arnavutluk'tan Irak'a dek imparatorluğun bütün illerinde geniş bir fotoğraf seferberliğiyle görevlendirilirler.

Sarayından artık hiç çıkmayan sultan, elli bir albümde toplanmış bu bin sekiz yüz on dokuz klişe sayesinde Batı âlemine **tam bir** modernizasyon yaşayan bir devlet resmi aktarabilmiştir. Harvard Üniversitesi'nden Carney Gavin, 1880'li yılların çoğunu kapsayan bu dev girişimin, "İslam âleminin şimdiye kadar² insanlığa hiç gösterilmemiş yegâne eksiksiz görsel belgelerini" sunduğunu kaydeder.

Abdullah Biraderler dönemlerine hâkim oldular diye Kudüs'te Garabedianlar; Beyrut'ta Sarafyanlar; Bağdat'ta Donatosyanlar; Kahire'de Lekeciyanlar ya da yine Amman'da Berberyanlar gibi Ermenilerin, Ortadoğu'nun çoğu ülkelerinde fotoğrafçılığa öncülük ettikleri gözden ırak tutulmamalı.

Tersine, hizmetinde Müslüman fotoğrafçılar bulundurmak isteyen hükümetin emriyle ordu içinde eğitildiklerini belirtmek gerekse de, ilk Türklerin, profesyonel fotoğrafçılar olmalarını görmek için 19. yüzyılın en son yıllarını beklemek gerekir.

A. A. ve M. Y.

İpek halı dokuyan Ermeni kadınlar.

Abdullah Biraderlere atfedilen ve Sultan II. Abdülhamit'in talebiyle 1899-1900 yıllarına doğru gerçekleştirilen bir albümden alındı. Çoklukla dahildeki vilayetlerden gelen Ermeniler, 1894-1896 katliamlarının ardından, saray için ipek halılar dokusunlar diye kitleler halinde imparatorluğun Hereke'deki atölyesinde kullanılmışlardı. (Resim 57)

Ermeni tiyatro kumpanyası.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk operaları yorumlayan Ermeni tiyatro kumpanyası. (Resim 58)

Bölüm 9

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni ve Türk tiyatrosunun kuruluş tarihi

Türk tiyatrosunun kuruluşu ve gelişmesinin ilk elli yılı, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin eylemiyle sıkı sıkıya ilintilidir. Gerçekten de bu Avrupalı oyunları imparatorlukla ilk tanıştıranlar Ermeniler ve Rumlardır.

1850'li yıllar, Osmanlı Ermenileri için kültürel bir Rönesans dönemi addedilir. Ermeni okulları, yayın ve iletişim organları, bilimleri ve edebiyatı; İzmir ve İstanbul gibi önemli Ermeni kültür merkezlerinde uygulanan yenilikler ve modernizasyona bağlı olarak hepsi bir uyanışı yaşar. Buna paralel, birçok Ermeni genci, tanınmış Avrupa üniversitelerinden mezun olur; Avrupadan nice yeni fikir ve yeniliklerle dönerler. Bu yenilikler arasında Ermenilerin, başta İstanbul'dakilerin coşkuyla karşıladıkları tiyatro da bulunmaktadır.

Şark tiyatrosu

1859 yılında Srapion Hekimyan, İstanbul'un Pera mahallesindeki Ermeni kolejlerinde tiyatro oyunları oynatır. Kısa bir zaman sonra bu okul etkinliğini profesyonel bir sahneye nakleder ve böylece, "Şark Tiyatrosu"¹ ismiyle bilinen, Batı Ermenicesiyle ilk tiyatroyu meslekî anlamda kurmuş olur. Söz konusu tiyatro fazla sürmese de büyük anlara tanıklık eder.

Ermeni tiyatro afişi.

"Osmanlı Tiyatrosu" nun Ermeni oyuncularından oluşan resmi kumpanyası (1879-1882). (Resim 59)

Stepan Ekşiyân, Tovmas Fasulyacıyan, Mardiros Mınakyan, Serovpe Benkliyan, Tavit Triyants, Hovhannes Acemyan, Papazyan, Arusyag vs. gibi en iyi Ermeni Osmanlı aktörleri, meslekten² oyuncular olarak burada sanatlarını icra ederler.

Osmanlı tiyatrosu

Bu aktörlerin içinde Hagop Vartovyan, Hekimyan'ın "Şark Tiyatrosu" nun birkaç gösterisinde amatör oyuncu sıfatıyla sahneye çıkar. Pek büyük bir yetenek göstermese de Türk Osmanlı tiyatrosunun yaratıcısı ve öncüsü olur. "Şark Tiyatrosu" çeşitli maddi ve insanî sorunlar nedeniyle kapandıktan sonra Vartovyan, 1867'de Gedikpaşa sirkini kiralayıp tiyatroya dönüştürerek birkaç genç Ermeni aktörle bir kumpanya kurar. Çok kısa zamanda büyük bir ün kazanır. Dahası, İstanbul çevresinde Üsküdar, Kadıköy ve Beyoğlu gibi mahallelerde gezici gösteriler düzenleyerek şehir halkının dikkat ve takdirine mazhar olur.

Osmanlı tiyatrosu Vartovyan tarafından kurulmadan önce kimse Türkçe temsiller oynamayı denememişti. 1869'da Sezar Borjiya oyununu ilk kez Türkçe olarak Gedikpaşa tiyatrosunda sahneye koyar. Ve bunu iki nedenle yapar: birincisi, kumpanya Türk yetkililerin maddî desteğiyle sanatını icra etmekte; ikincisi, bu yolla Türk halkı ve tiyatro arasında bir bağ yaratılmakta ve böylece bir ilave hızlı kazanç kaynağı güvence altına alınmaktadır. Söz konusu iki beklentinin haklılığı ortaya çıkar ve sadece Vartovyan'ın tiyatrosu, "Osmanlı Tiyatrosu" diye anılma yetkisini elde eder. Bu durum, on yıl kadar sürer. Gösteriler, aktörlere³ yüksek ücretler vermeye imkân sağlayan devlet desteklerinden yararlanır.

William Shakespeare'in Hamlet oyununun temsili.

Kadınların örtünmeden halk önüne çıkamadıkları bir dönemde Ermeni aktrisler, başrollerde oynatabiliyorlardı. (Resim 60)

"Osmanlı Tiyatrosu", 1870'lerde dönemin en iyi Avrupa sahneleriyle rekabet edecek kadar büyük sükse yapar. 1876'da, Britanya eski başbakanı Lord Salisbury, özel diplomatik görevle İstanbul'a geldiğinde Vartovyan kumpanyası Gedikpaşa tiyatrosunda üç oyun temsil eder. İmparatorluk soyluları ve meslektaşlarının eşliğindeki diplomat, buldukları yerin Osmanlı İmparatorluğu başkentinde oynadığı önemli role tanıklık ederek bu üç temsili izler⁴.

Yine de, Vartovyan'ın yeni isimlendirilen "Osmanlı Tiyatrosu" kumpanyası, Sultan II. Abdülhamid tiyatronun 24 saat içinde(!) yerle bir edilmesini emrettikten sonra dağılır. Bu yıkımın nedeni, Ahmet Mithat'ın Sultanın Çerkes muhafızlarını ayağa kaldıran Çerkes Özdenler isimli oyunuydu. II. Abdülhamid, sarayda asayiş ve sükûneti yeniden tesis için binanın yıkılmasını emreder ve kumpanyayı derhal dağıtır.

Osmanlı Tiyatrosunun mirası

Türk klasik oyun yazarlığının kaydettiği ilerlemeler, Vartovyan'ın çabaları sayesinde kurulan "Osmanlı Tiyatrosu"nun etkinlikleriyle aynı zamana rastlar. Başka bir deyişle, ilk temsillerde, tercüme edilmiş oyunlar oynanmıştı. Daha sonra Vartovyan, Türk yazarlarından yeni oyunlar ister ve onları buna teşvik eder. Yazılan oyunların sayısı az zamanda yüze ulaşır. Bunların içinde Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*, Akif Bey'in *Gülnehal*(?), Ahmet Mithat'ın *Çerkes Özdenler*, Şemseddin Sami'nin *Besa*, Abdülhak Hamit'in *Hindü*, Ebuzziya Tevfik'in *Kaza Ölümü*, Recaizade Ekrem'in *Vuslat*'i gibi dönemin klasik Türk yazarlarının bütün eserleri; Manastırlı Mehmet Rifat'ın yazdıkları, Hasan Bedreddin'in yirmiden fazla uyarlaması ve biricik eserlerinin bütün bir serisi;

Ahmet Vefik Paşa'nın birkaç Molière tercümesi, Ali Haydar Beyin *Arsas*'i(?) ve başka eserler⁵ yer almaktadır.

Önemli ve nitelikli bir üretim

Ermenilerin canlandığı Türk tiyatrosu için yapılan tercümeleler, Ermeni harfli Türk edebiyatının önemli bir parçasını temsil eder. Sayısı beş yüzden az olmayan eserdir söz konusu olan. Bunların çoğu yayınlanmış değil, ama yüzlerce tiyatro temsiliyle hayat bulmuştur. Yayın yokluğuna rağmen bu edebiyat, Osmanlı İmparatorluğu uluslarının entelektüel ve manevî gelişiminde belirgin bir rol oynar. Sözü ettiğimiz birçok oyun temsili, yayınlardan bile daha büyük önem kazanır. Nitekim imparatorluk içinde Türkçe okuyan ilerici kişilerin sayısı sınırlı iken okuma yazması olmayanların ve Türkçe okumayanların sayısının çok fazla olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Hepsi, tiyatro temsillerini seyrediyor ve işittikleri Türk dilini anlıyorlardı.

Türk seçkinlerinin eğitim aracı

Hagop Vartovyan'ın "Osmanlı Tiyatrosu" için işbirliği yaptığı dönem, genç Türk entelektüelleri bakımından çok büyük öneme sahiptir. Bunlar o dönemde edebiyata, özellikle tiyatroya bulaşırlar. Ermeni tiyatro kumpanyalarıyla işbirliği yapan Türk entelektüellerinin listesi: Namık Kemal, Ahmet Mithat, Şemseddin Sami, Ebuzziya Tevfik, Recaizade Ekrem, Ali Haydar, Hasan Bedrettin, Abdülhak Hamit ve daha birçokları gibi neredeyse bütün modern Türk edebiyatı yazarlarını kapsar. Tiyatro, en gözü pek rüyalarını ve anlayışını ifade edebildiği ölçüde Türk aydın sınıfını cezbetmiştir. Türk tiyatrosu tarihçilerinden

Refik Ahmet, Vartovyan'ın tiyatrosunun, Türk edebiyatının oluşum merkezi olarak özel bir dikkati hak ettiğini isabetle kaydeder. Aynı zamanda modern Türk edebiyatının en sevilen klasiklerinin de sahnelenmesidir söz konusu olan.

Bütün memleket sathında gerçekleştirilen tiyatro turneleri de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilerici adımlar için önem arz eder. Doğu illerindeki toplulukların çoğunluğu içinde bu, tiyatroyla daha ilk temaslardır. Kırsal kesimin insanları, aktörleri hayatlarında ilk defa görmekte, Ermeni ve Türkler tarafından gerçekleştirilen tiyatro oyunları ve eserler duymaktadırlar. Doğulu halka dair aşk hikâyeleri, melodram ve vodviller, keza farslar sahnelenmektedir.

Vartovyan'ın çağdaşlarından, Türk tiyatrosunun bir tarihini yazan Rudolf Talaso, "Osmanlı Tiyatrosu"nun faaliyetinin on yılının onun altın çağı⁶ olduğunu düşünür. Elli yıl boyunca aynı zamanda oyuncu, sahneye koyan ve kumpanya müdürü olarak Türk sahnesinin göze çarpan simalarından sayılan Ahmet Fehim (1856-1930), ilk Türk aktörüdür. Sahneye ilk adımlarını 1876'da Hagop Vartovyan'ın "Osmanlı Tiyatrosu"nda atar. İlk hocası Tovmas Fasulyacıyan'dır⁷. Vartovyan'ın tiyatrosunun dağılmasından sonra Fehim de Fasulyacıyan gibi Bursa'ya gider ve oyunculuk mesleğini sanatsever Ermeniler önünde icraya devam eder. Sonraları Günce'sinde, ilk profesyonel Türk tiyatrosu addettiği⁸ Vartovyan'ın tiyatrosunun oynadığı rol ve üstlendiği görevi büyük bir takdirle anar.

Bir diğer Türk tiyatrosu tarihçisi, Metin And, Vartovyan'ın tiyatrosuna atıfta bulunarak onun, Osmanlı anayasasının⁹ yeniden tesisinden sonra bile, profesyonellik anlamında bir benzerinin yapılmadığı üstün nitelikli bir sahne yarattığını kaydeder.

*Shakespeare'in Hamlet oyununun başrollerinden birini icra eden bir kadın.
(Resim 61)*

Böylece Ermeniler, Türk tiyatrosu ve dram sanatının yaratılması ve geliştirilmesinde belirleyici bir rol oynarlar. Bu olgu, tarihçiler tarafından olduğu kadar Ermeni, Türk ve yabancı tiyatro eleştirmenlerince de doğrulanmaktadır.

Anna ALEKSANYAN
Ermenistan, araştırmacı

*Ermenice harflerle Türk edebiyatı konusunda
Hasmig STEPANYAN'ın Katkısıyla*

Ön planda bir tüccar kervanıyla İzmir'den görünüm. (Resim 62)

Bölüm 10

Osmanlı ekonomisinde Ermeniler

Birinci Dünya Harbi'nden önce Ermeniler, Osmanlı ekonomisinin iç ve aynı zamanda dış ticaret, imalat, bankacılık vs. birçok sektörünün temel aktörleridirler. Buna karşılık Türk burjuvazisi, ikinci derecede ve çoklukla Ermenilere bağımlı bir yer işgal etmektedir. Ermeni cemaatinin ekonomik ve bir o kadar da maddi sahadaki yükselen gücünden korkan Jön Türkler, bunu tasfiye siyasetlerinin bir bahanesi olarak kullanırlar. Yönetici Türk seçkin sınıfı giderek, Ermenilerin er ya da geç, ekonomide yaptıkları gibi siyasi iktidarın dizginlerini de ellerine geçireceklerini düşünmeye başlar.

Ermenilerin ticaret ve esnafılıkta ilerlemeleri

Osmanlı hükümet memurlarının seçilme süreci, bir adayın uzmanlık ya da kişisel niteliklerindense millî ve dinî kimliğini daha çok hesaba katar olmuştur. Bürokrasi, emniyet, askeri ve hukukî sistemlerin büyük çoğunluğu Müslümanlar ve başlıca Osmanlı Türklerinden oluşmaktadır. Yönetici hükümet görevlerini kendileri için sağlama alıp ekonomiyi genelde Türk olmayan unsurlara bırakırlar. Ortadoğu'nun en eski uygarlıklarından birinin temsilcileri sıfatıyla Ermeniler, bağlı diğer halklarla birlikte beş yüzyıl boyunca, Osmanlı ekonomisini dört başı mamur tutmaya çaba gösterirler. İdarî ve askeri faaliyetlere katılma hakkından mahrum bu insanlar için ticaret ve esnafılık, Ermenilerin kendi beceri ve uzmanlıklarını¹ gösterebilecekleri sektörlerle dönüşür.

ط. بابازيان و ن. پروازيان
انگلېز و آرمېنان ټايت مڪمل فوٽوډور مجارخانه من - ټاپه عمر عبد خان نومبر ۱۳

ՏԻՆԻՍ Մ. Դ. ՓԱՓԱԶԻԱՆ
ԵՒ
Ն. ՔԵՐՎԱԶԻԱՆ
ԱՆԳՆԻՔԱՎԱՆ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ԼՍԻՍԳՈՅՆ ԿՈՇԻԿՆԵՐՈՒ
Վ. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս.
Դ. Ա. Ս. Ս. Ս.

ΚΑΙ
N. ΠΕΡΒΑΖΙΑΝ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ
ΑΓΓΛΙΚΟΝ ΚΑΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΝ
ΥΠΟΔΗΜΑΤΩΝ
ΓΑΛΑΤΑ

Ομιρ 'Αριστ' Χάν 'Αρ. 13

Mme M. D. PAPAZIAN & N. PERVAZIAN
MAISON D'ÉLÉGANTE CHAUSSURES ANGLAISES & AMÉRICAINES
GALATA, Eumer Abid Han, N. 13

IMP. N. STAMBOULIAR GALATA, PÉRIKHEZ. 6242

Sigara kâğıdı.

Bu basit sigara kâğıdı da Yunanca, Fransızca, Türkçe (Osmanlıca) ve Ermenice olarak dört dilde yazılmıştır. (Resim 64)

Kartvizit

Papazyan Pervazyan şirketinin bu kartviziti, dört dilde yazılmış olup Osmanlı başkentinin 1915 öncesi kozmopolit yapısına gayet iyi tamıklık etmektedir. (Resim 63)

Osmanlı sultanları, fethettikleri şehirleri süratle Ermenilerle doldururlar. Sultan II. Mehmet, 1453'te Konstantinopolis'i ele geçirdikten sonra, payitahtını yeniden inşa edip imparatorluğun bir mücevherine² dönüştürmek amacıyla Ermeni zanaatkâr ve tüccarları şehre yerleştirir.

İran, Hindistan ve ötelerde varlık gösteren Ermeni tüccarlar

İstanbul'daki Ermeni tüccarların dükkânları, 15. yüzyıldan başlayarak artıp çoğalır. Akdeniz, Karadeniz, İran ve Hindistan arasındaki ticaret, esas anlamda Ermeni tüccarların ellerinde bulunmaktadır³. Ermeniler, Osmanlı'nın diğer ana ticaret limanı İzmir üzerinden Avrupalı uluslarla temas halindedirler. Ermeni kervanları, oradan İran ve öteki Asya ülkelerine doğru yol almaktadırlar. Ermeni tüccarlar tarafından ödenen gümrük vergileri, Osmanlı hükümeti kasalarının başlıca gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Bu insanlar, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, Osmanlı ticaretinin gelişmesinde büyük rol oynar ve Osmanlı mallarının Avrupa ve Asya'ya taşınmasını kolaylaştırırlar⁴.

Amira ve çelebiler: hükümete bağlı zengin tüccarlar

16. yüzyıldan itibaren, Ermeni amiralar ve çelebiler sınıfı kendisini gösterir. Bunlar, hükümet çevrelerine ve işlerini yönettikleri yüksek düzeyli memurlara sıkı sıkıya bağlı, varlık içinde yüzen tüccarlardır. Söz konusu şeref unvanları, kuvvet ve nüfuz sahibi olup payitahta yerleşen taşra menşeli girişimci iş adamlarına verilmekteydi. Ermeni amira ve çelebiler, imparatorluğun yönetici seçkin sınıfının yüreğine, Hıristiyanlara kapalı bir âleme nüfuz etmenin yolunu süratle bulurlar. Bu istisnai kişilikler, 18. yüzyılda, hükümete bağlı önemli görev ve makamları yönetmeye başlarlar⁵.

Tiuzyan ailesinin, mücevherat sanatında ayrı bir yeri vardır ve kuşaklar sonra Saray kuyumculuğuna atanır. Altın ve gümüş sikke rezervlerinin idaresi ona emanet edilir⁶. Demircibaşyan ailesi, imparatorluk tersane ve tophanelerini yönetir⁷. Dadyanlar ise kuşaklar boyunca orduların teçhizatlarını, aynı zamanda silah ve basma imalathanelerini kontrollerinde tutarlar⁸. İpek üretimiyle ilgili vergilerle gümrük resimlerinin tahsilâtı görevi de Mıgırdiç Amira Cezayirliyan'a düşer⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik modernizasyonunun zanaatkârları Ermeniler

Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Harbi'nden sonra 19. yüzyıl ortalarında kapılarını Batı'ya açtığı zaman Ermeniler, İmparatorluk ve Avrupa¹⁰ arasında büyük bir rol oynamaya hazırdırlar. Ermeni tüccarlar, Avrupalıların dil ve adetlerine alışmışlardır. Birçokları, Avrupalı aracıardan mal almakla yetinmeyerek Avrupadaki imalatçı ve ticari şirketlerle doğrudan bağlar kurarlar. İçlerinden niceleri de Avrupa'nın birçok şehrinde mağazalar açar ve faaliyetlerini Osmanlı ticaretinin dar çerçevesinin çok ötesine taşırlar.

Çok sayıda Ermeni tüccar, 1850'li yıllarda, memleketin iç taraflarından İstanbul, İzmir ve diğer sahil kentlerine¹¹ doğru ilerlerler ve bu da Ermenilerin Osmanlı ekonomisindeki konumlarına daha bir güç kazandırır. Payitaht ve İzmir'deki Ermeni ticaret şirketleri, bütün haklara sahip kurumlardır artık. Ermenilerin ekonomik durumları, Avrupadan gelen sermaye ve imalat sayesinde süratle gelişir. 1908'de, Osmanlı Bankası'nın Ermeniler tarafından idare edilen bir bölümü olan *Hay Bankası* (*Hay Bankan*) kurulur ve böylece Ermenilerin ticarî işlemleri büyük ölçüde kolaylaşır¹².

Ermeni ayakkabıcıların atölyesi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda zanaatkârlık, büyük çapta azınlıkların ve özellikle Ermenilerin elindedir. Bu atölyenin üyeleri gibi birçok çizmeci, terzi ve kunduracı, bu cemaatten çıkmıştır. (Resim 65)

Yine de onların bu ekonomik gelişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kasıp kavuran keyfi şartlar altında gerçekleşir. Örneğin aynı kazançları elde eden Türk tüccarları, *Ermeni meslektaşlarına kıyasla üç kat daha az vergi ödemektedirler*. Soygun ve kundaklamalar ise Van, Adana, Harput ve diğer yerlerdeki pazarlardan haracını kesmektedir. Osmanlı yetkilileri, 1908'de, Harput şehrindeki Ermeni imalathanelerini müsadere ederler¹³.

Ermeniler, bütün bu kararsızlık ve sıkıntılara rağmen Osmanlı iş ve ticaret hayatında yönetici bir rol oynamayı sürdürürler. Tarihçi John Giragosyan'ın Ermenistan ulusal arşivlerinden derlediği aşağıdaki istatistikler, Ermenilerin Birinci Dünya Harbi öncesindeki ekonomik durumları hakkında bir panorama sunmaktadır¹⁴.

Sivas (Sebastia) vilayetinde 166 ithalatçıdan 141'i ve 150 ihracatçıdan 127'si Ermenidir. 9.800 küçük tüccar ve esnafın 6.800'ü, Ermenidir.

IMPORTATION EXPORTATION
H. & D. MOURADIAN
 et Cie
 Maison arménienne fondée en 1870.
 Mahmoudié Han, 6, 8, 9, 23, Rue Filadélijandjilar-Yocouchou,
 STAMBOUL

MANUFACTURES
 Articles blancs et écus assortis, mulls, nainsooks,
 américaines, cotons filés, indiennes,
 satins assortis, ginghams, oxfords, etc., etc.
 VENTE EN GROS ET EN DÉTAIL.

Commerce avec la Perse, la Bulgarie et les villes de l'Asie Mineure.
 Maison d'achat, George Street, 65, Manchester.
 SOCCUBALE, Sur Tchakmahdjilar Yocouchou, Mouradian Han, N° 69.

ՊՈՂՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Այս 16 տարեկ է իմ Գործարար և Քարտի պատրաստ
 կողմի վաճառատանը կը սկսեման գործարարն էր
 Հայրերի և Երեւոյի և Քարտի պատրաստած առեւ
 տեսն կողմի արտի, կանտի և ապրոց, այս ապրոց
 բացած է ի Գործարար ԿՈՒՄԻՆՈՍՄԱՆՍԻՆՆ ԵՐ
 որ եւս միտ պատրաստ կը գտնուի ֆրանսիական և
 անգլիական գործարարները ընտրած առեւ տեսն
 կողմի, ինչպէս և անգլիական և ամերիկեան ընտր
 արտիները՝ հետեւ ժողովներով Եւրոպայի քաղաքներ
 կը կատարուի եւս շատ վաղ:

ԲԱՐՍԻՆՆ-ՈՒՐԻՆՆ, ՏՈՒՐԿԻՆՆԻՆՆ, ԵՐ
 ԱՆՏՐՈՒՆԻ ԱՌԱՆՈՒՐԻՆՆ

[Թարգմանք, պատճառով վերջ 16-15-]

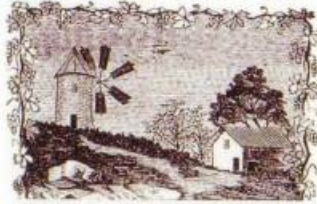
Տանտիմ ականարի

Երմենի շիքտերին ան, Իստանբուլ ցազետերին անմիշտ իրաքա՞ տանտիմ օրնցի. (Րեսիմ 66, 67 և 68)

VINS DE CARTAL

H. S. SOUKIASSIAN

Fabrique à CARTAL Yel-Deirmeni
 Dépôt à GALATA, Haviar Han, N° 91.

VINS BLANCS:

Nour-Niguiar.-- Misket-Tchaouch.
 Misket-Tchaouch, extra.

VINS ROUGES:

Kara-Tchaouch.-- Kêchî-Mémessi.-- Hora.
 Hadji Oghlou.

Vins Blancs doux:

Misket-Tchaouch.-- Kara-Tchaouch.
 Nour-Niguiar.

Vente en gros et en détail

Alexandre Miyanigyan, 1913 yılında Moskova'da verdiği bir konferansta Ermenilerin, Sivas vilayetinde nüfusun %35'ini oluşturmalarına rağmen tüccarların %85'ini, esnafın %70'ini ve imalatın %80'ini temsil ettiklerini kaydeder.

Ermenilerin dinamizmi ve girişkenlik ruhu, iş hayatı ve ticaretle de sınırlı değildir. Bütün diğer ekonomik sektörlerde de yaman olduklarını kanıtlarlar. Ermeni tüccarlar, Avrupa makine ve malzemelerini imparatorluğa getirip Avrupa'da üretilen kalite ve görünümde mallar üretmeye koyulurlar.

Ermeni imalatının kalkınması

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sermayenin yapısı, ticaretten imalata kayarak gitgide değişir. 20. yüzyıl başlarında, Ermenilerin özellikle keten üretiminde yer aldıkları şehir olan Arapkir'de zaten: çarşaf, sofrta örtüsü, karmaşık dokumalar vs. gibi keten temelli belli ürünlere odaklı imalat markaları bulunmaktadır. Erzurum (Garin), Van ve Bitlis (Pağış) şehirlerinde üretilmiş yün eşya ve bakır ürünler, mahallinde satılmakla beraber yabancı-lara da ihraç edilmektedir¹⁵. Sivas vilayetinde o dönemde faaliyette bulunan 150 imalathanenin 130'u Ermenilere ait olup geriye kalanı, Türklerin ya da yabancıların ellerindedir. 17.000 işçiden yaklaşık 14.000'i Ermeni idiler¹⁶.

Türklerin, ticaret ve esnafılığı alçaltıcı buldukları için bu mesleklere karşı olduklarını hatırlatalım. Bunların pek büyük çoğunluğu, yüksek idari ve askerî görevlere can atarak, imparatorluğun ekonomik anlamda geliştirilmesinin şartlarını sağlama işini Osmanlı halklarına bırakırlar¹⁷.

II. Abdülhamid, hatıratında: “Bütün çektiklerimiz, Osmanlı'nın [Türk'ün], gerçek bir değer üretmeye çalışmamasından kaynaklanmaktadır. Bir “bey” gibi davranmaya ve asıl çalışmayı başkalarına bırakmaya alışmış. Yaşamının amacı, varlıktan istifade etmek. Gençlerimiz, zabıt ya da memur olmaktan başka bir şey yapamayacaklarını düşünüyorlar¹⁸” diye yazar.

Ermeniler, payitaht ve imparatorluğun başlıca şehirlerinde hukukî meslekler, tababet, fotoğrafçılık, eczacılık ve diğer sektörlerde hâkimdirler. Rus tarihçi Goloborodko'ya göre eğer imparatorluğun şehir merkezlerinde Ermeniler bulunmasaydı ne sanat, ne bilim, ne esnaflık ya da teknikler var olacaktı¹⁹.

Ermeniler ve Osmanlı ziraatının modernizasyonu

Ziraat ve hayvancılık, özellikle Doğu Anadolu vilayetlerinde, birkaç istisna hariç, Ermenilerin elindedir. Keza şarap üretimini, bahçıvanlığı, arıcılık ve ipek böcekçiliğini geliştiren de onlardır.

Avrupa'nın en iyi ziraat enstitülerinden mezun Ermeni uzmanlar, 19. yüzyılda, yeni ziraî işleme metotlarını imparatorluk içinde yayan ilk girişimciler olurlar. Bu alanda Krikor Ağaton²⁰, Hagop Amasyan²¹ ve Aram Yeran²² zikredelim. İstanbul ve diğer şehirlerde ziraat ve veteriner okullarının açılması onların çabaları sayesinde.

İpek böceği yetiştiriciliği ve ipek imalatı, Ermenilerin, önemini çok erken kavradıkları ve gelişmesine katkıda buldukları, birbirine komşu iki ziraî alandır. Boğos Amira Bilezikçiyan ve Hagop Çelebi Düzyan, 19. yüzyıl başlarında Bursa şehrinde ilk ipekçilik fabrikasını açarlar²³. Fabrikalarında ürettikleri ipek eşyalar, Türkiye'de olduğu kadar

Kevork Torkomyan İpekçilik Enstitüsü'nün girişi önünde bir toplu fotoğraf. (Resim 69)

Avrupa'da da çok rağbet görür. İpek imalatı sürecini yenileştirip böylece bu sanayinin potansiyelini artıran bir diğer Ermeni, Mıgırdiç-Amira Cezayirliyan'dır. Mağazalarında dokunan ipek, 1851 Londra Evrensel Sergisi'nde en büyük ödülleri kazanır. Kevork Torkomyan'ın, Lyon'dakinin örneğinde uzmanlaşmış Teknik İpekböcekçiliği Enstitüsü'nü

Bursada bir iplik fabrikasının içi.

"JDS Papazyan, Bursa" diye imza atan Ermeni fotoğrafçının çektiği bu fotoğraf, Bursa'nın iplik fabrikalarıyla ilgili natamam bir albümden alınmıştır. Bu görüntü, ipek böceği kozalarını ayıklayan kadınları göstermektedir. (Resim 70)

1888'de Bursa'da açmasıyla ipek böcekçiliği yeni aşamalar kaydeder. Torkomyan, izleyen otuz beş yıl boyunca işletmecilik ve öğrenim müdürlüğü görevlerini yürütür²⁴.

Sultan II. Abdülhamid'in kişisel işleriyle görevli Mikayel Paşa Portakalyan²⁵ ve Hovhannes Paşa Sakızıyan, ekonomik reformları imparatorlukta hayata geçirmede kilit rol oynarlar. Memleketin en iyi okullarında iktisadi ve siyasi ilimler bölümlerini ilk açanlar onlardır²⁶.

Ermeni kalkınması, Türkleri endişelendirir

Ermeni cemaatinin 19. yüzyıl ortalarından itibaren giderek artan ekonomik tesiri, Osmanlı yetkililerini endişelendirmeye başlar ve bunlar, Ermeniler ve öteki Hıristiyan gruplara²⁷ karşı bir ekonomik terör politikasını seferber ederler. Baskı ve zorlayıcı keyfilikler dalgası ancak durulmuştur ki bu kez de 1894-1896 Ermeni kıyımları başlar. Bu, yeni yıkım ve soygunlar, kimi bölgelerde ekonomik değişimlerin kesintiye uğraması, üretimde azalma ve ciddi bir ekonomik gerilemeyi de beraberinde getiren, daha önce görülmemiş bir patlamaya yol açar.

Sultan II. Abdülhamid, Sason olaylarından hemen sonra, 1894'te, Almanya sefiri Ratoyn'a: "Ermenistanda reformlar yapmaktansa ölmek evladır; çünkü bu reformlar Ermenilere eşit haklar verir, zekâ ve becerikli maneviyatlarıyla o kadar uzağa giderler ki Türkler onlara kulluk edebilir." diye beyanatta bulunur²⁸. 1894-1896 katliamları, sonradan yetişen Türk nesilleri için işaret işlevi görür. 1908'de iktidara gelen Jön Türkler, II. Abdülhamid'in, bütün Ermenileri öldürmeyerek işini yarım bıraktığını düşünürler; çünkü Ermeniler, hayret edilecek bir şekilde yıkıntılarında doğrulmayı başarmış ve Türkler için yeniden ciddi bir tehdit oluşturmaktadırlar. Ermeni katliamlarını örgütlemek

ve hayata geçirmeyi hedefleyen Devlet politikasının başlıca etkenlerinden birinin de, dinî gazez haricinde Türklerin, Ermenilerin zenginliklerini sahiplenmek arzuları olduğu²⁹ inkâr edilemez bir tarihi gerçekliktir.

Doktor Nazım Bey: “Ermenilerin, reformlar lehine mücadeleleri onlara bağımsızlık getirecektir.”

Türklerin Ermenilere karşı besledikleri korku ve kin, 1912-1913 yıllarında, Osmanlıların Balkan Harplerinde yenik düşmelerinden ve Ermeni reformları meselesinin birdenbire ortaya çıkmasından sonra doruğa ulaşır. Jön Türk yöneticilerinden Doktor Nazım Bey’in nazarında, Ermenilerin reformlar uğruna verdikleri mücadele, Ermenistan’ın bağımsızlığının temelini oluşturacaktır ve Doğu vilayetlerinde bir Ermeni Devleti’nin kurulması hareketinin Turancı özelemlerinin sonunu getirecektir. Bu tezini desteklemek için de Ermenilerin, Meşrutiyet’in ilanından sonra ulusal, kültürel ve ekonomik olağandışı bir kalkınmaya sevk eden bir mecraya atıldıklarının altını çizer. Bir Ermeni Devleti’nin oluşumuyla birlikte Türkler, sadece, çeşitli Türk ırklarını birleştirme ideallerinden vazgeçmeyecek, ama aynı zamanda Türk Devleti, eski Konya Selçuklu Sultanlığı’nın dar sınırlarına indirgenmiş olacaktır.

Doktor Nazım, böyle bir ihtimali Türk ulusunun sonunun başlangıcı olarak görmektedir. Keza Ermenilerin ortadan kaldırılmasının, sadece Ermeni meselesine son vermekle kalmayıp aynı zamanda Türklerle geniş eylem alanları açarak onları Ermenilerin ekonomik rekabetine mahkûm olmaktan kurtaracağını düşünür. Böylece Ermeni zenginlikleri, Osmanlı Devleti ve Türk halkına kalacaktır³⁰.

Bir diğer Jön Türk yöneticisi, Cavit Bey, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenilerin kadın, erkek, çocuk katledilmelerinin sadece ulusal politika için değil, ama aynı zamanda Türklerin memleket ekonomisinde hâkimiyet tesis edebilmeleri için de hayati önem arz ettiğini³¹ düşünmektedir.

Ermenilerin ekonomik gücü politik güce dönüşebilir

John Giragosyan ve Ermeni olmayan birçok siyaset bilimciye bakılırsa baştan beri aşırı milliyetçiliğe sarılan Jön Türkler, sadece dış gerekliliklerden değil, ama başlıca neden olarak, Türkler ekonomik sahada dizginleri ellerine alamadıkları için³² de en bağınaz zihniyeti temsil ederler. Jön Türk yönetimi, Ermenilerin bu ekonomik gücünün gelecekteki politik zaferlerine temel teşkil etmesinden çekinmektedir³³. Onlara göre Türk ırkının istikbali, ancak bu güçlü rakibin ortadan kaldırılmasıyla temin edilebilir³⁴.

Gözleri kendi ekonomik ve jeopolitik çıkarlarına çakılı Avrupalı uluslar, Jön Türkleri, Ermeni halkının kökünü kazıma planlarından alıkoymak için hiçbir girişimde bulunmazlar. Osmanlı İmparatorluğu’nda nice ekonomik imtiyazlar elde etmişlerdir. Oysa Ermeniler, bu aynı devletin ticaretini kontrollerinde tutarak Avrupalılar indinde hatırı sayılır bir rekabeti temsil etmekte ve onların, İmparatorluğun ekonomisini tamamen kendi kontrollerine alma planlarını engellemektedirler³⁵.

Jön Türkler, Ermenilerin terk ettiği malların sayımı, müsaderesi ve yeniden dağıtımıyla ilgili, bugüne kadar gelen birçok emir, talimat ve bildiri yayınlarlar. Dahası, Ermeni sicilleri üzerinde, Ermenilerin mallarına el koymak ve sahiplenmeyi düzenlemek amacıyla “Terk edilmiş mallar” ibaresi bulunmakta³⁶.

Osmanlı ekonomisinin gerilemesi

66 şehir ve 2.500 köyde ikamet eden Ermeniler, 1915-1923 yılları arasındaki dönemde soyulup soğana çevrilirler³⁷. 500.000 Ermeni ailesinin malları müsadere ve yağma edilir. Osmanlı ekonomisi, Ermenilerin sürgün edilmelerinin ardından çöker³⁸.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından yayınlanan 2 Aralık 1915 tarihli bir diplomatik belgede: "Ermenilere karşı işlenen zulümler, tamamen insancıl bakımdan içerdikleri anlam bir yana, ağır ekonomik sonuçlara yol açmıştır. Ermenilerin bertaraf edilmesiyle Türkiye, ekonomik bir felaketin eşiğinde bulunmaktadır"³⁹ diye yazar.

Halep'teki Amerikan konsolosu Jesse Jackson, 3 Ağustos 1915'te Birleşik Devletler sefiri Henry Morgenthau'ya şu raporu verir: "Türkiye'nin iç ticaretinin %90'ı Ermeniler tarafından kontrol edildiği için ülke felaketin eşiğindedir. Ermeni sürgünlerinin yaşandığı bölgelerde ne bir tek derici, tabip, hırdavatçı, kuyumcu, çömlekçi, terzi, ayakkabıcı, mücevheratçı, eczacı ya da avukat, ne de esnaf ya da başka bir nitelikli meslek erbabı bulmak mümkün"⁴⁰.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Harput konsolosu Leslie Davis, 30 Haziran 1915'te şöyle bir rapor eklemektedir: "Ermenilerin sürgün edilmelerinin ardından taşra, ticaret ve imalat bakımından Ortaçağ'a geri dönecek. Resmî istatistiklere göre ticari işlemlerin ve işlerin %90'ı Ermenilerin elde bulundukları bankalarla bağlantılıydı. Bütün bu işlemler, yeni bir pazarlık imkânı bulunmaksızın yok olup gidecek. Birçok sektörde en küçük bir meslek adamı, hatta vasıflı bir işçi bile bulmak mümkün değil"⁴¹.

Sürgün kervanı.

Ermeni sürgün kervanları, 1915. (Resim 72)

Jön Türk yöneticileri, birtakım özel tedbirler almak zorunda kalırlar. Suriye'deki Amerikan konsolosu Jesse Jackson, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 4 Mart 1918 tarihli bir raporda, Urfa'lı Ermenilerin öldürülmesinden birkaç ay sonra, "şehirdeki Müslüman halkın; ne ekmek fırını, ne eczane, ne un ne iplik fabrikası, ne de başka esnaf ve tüccar kaldığını görüp Aralık 1916'da hükümete bir dilekçe göndererek hayatta kalan Ermenilerin yeniden Urfa'ya yerleştirilmelerini" istediğini yazar⁴².

Ermenilerin banka mevduatları sayesinde ödenen Osmanlı dış borcu

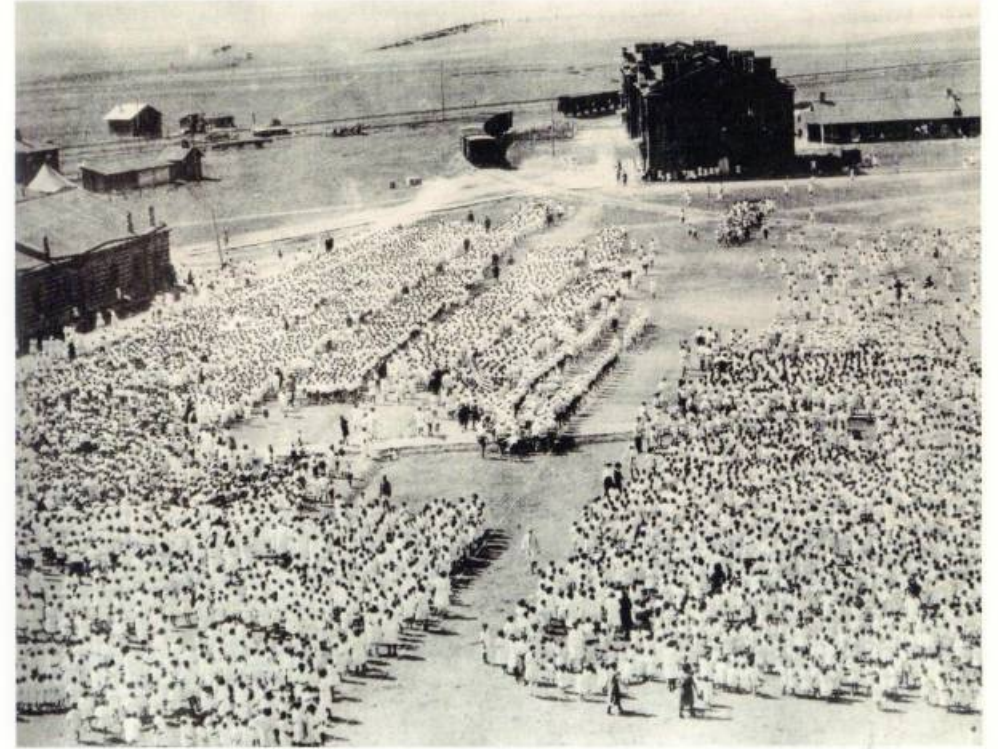
Ermenilerin fizikî anlamda köklerinin kazınmasının ardından memleketin üretim seviyesi hatırı sayılır ölçüde azalır. Sonuçta ticaret, imalat faaliyeti ve dâhili ticaret şiddetle düşer. Oysa Türkler için bu, geçici bir meseleden ibarettir.

Ama devletin bütçesi, ağır savaş koşullarına rağmen tersine, daha önce görülmedik bir artış kaydeder: 1913-1914 döneminde otuz beş milyon, 1915-1916 döneminde otuz sekiz milyon, 1917-1918 yıllarında ise seksen beş milyon altın Osmanlı lirası. Jön Türk hükümeti, 1918'de, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk kez on dokuz milyon altın Osmanlı lirası seviyesinde rezerv beyanında bulunur: bir Osmanlı lirası, 0,24 onsa eşdeğer 6,62 gram saf altın içerir. Bundan, Osmanlı kasalarının, Ermeni mallarının yağmalanması ve müsadere edilmesi sayesinde dolduğu sonucunu çıkarmak zor olmasa gerekir⁴³. Avrupalı araştırmacılara bakılırsa imparatorluk, henüz elde ettiği bağımsızlığını tehdit eden dış borçlarını Ermenilerin Osmanlı bankalarındaki mevduatları sayesinde ödeyebilmiştir⁴⁴.

Nihayet Türkler, Ermenilerin yüzyıllar boyu meşakkatli bir çalışma ve sürekli çabalarla biriktirdikleri mallarını 'kamulaştırmakla' bir milli burjuvazi yaratır, böylece de Türkiye'nin iç ekonomisini süratle "Türkleştirmeyi" başarırlar.

Anahit ASTOYAN

Ermenistan, Erivan Madenataran'da (kütüphane) araştırma görevlisi

Alexandropol-Gümrü yetimleri.

1926 tarihli bu tek fotoğrafta, Near East Relief (Alexandropol) Yetimhanesi'ndeki 15.000 Ermeni yetimi toplu halde görülüyor. Bu kadar talihsizi bir arada gösteren bu fotoğrafta kıyaslanabilecek bir başka fotoğraf var mıdır acaba? (Resim 73)

Zil konusunda yaklaşık dört yüzyıllık eşsizliğe imza atan

Zilciyanlar

Zilciyan ailesi, değersiz madenleri altına dönüştürmeye çalışan bir simyacı olan Avedis Zilciyan'dan başlayarak neredeyse dört yüz yıldır Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi zillerini üretmektedir. Avedis, 1623'te kalay, bakır ve gümüşü bir alaşımda bileştirdiği, kırılmaksızın müzikal tınılar çıkaran bir maden plakası yaratır. Sultanın ünlü yeniçeri alayları; ezanlar, dini bayramlar, şehzade düğünleri için onun zillerini çabucak benimserler. Sultan II. Osman, Avedis'i Türk zilleri zanaatının mucidi olarak tanır ve ona Zilciyan soyadını verir.

Kerope Zilciyan, 1860'lı yıllarda bütün Avrupa'ya yılda 1.300 çift zil ihraç eder. Berlioz ve Wagner, 19. yüzyılın ortalarından sonlarına dek, zilleri eserlerine katar ve sadece Zilciyan zillerinin kullanılmasını talep ederler. Avusturyalı besteci Johann Strauss, orkestrasının vurmali tınlarında önemli rol oynadıklarını kaydederek¹ Zilciyan zilleri sipariş eder. Zilciyanların 1914'te iki imalat merkezi vardır: İstanbul'un kenar mahallesi Samatya'daki ilk dökümhane ile 20. yüzyıl başlarında Bükreş'te kurdukları ikincisi. Zilciyan ailesi, Massachusetts'de zil üretmeye ve bütün dünyanın en iyi orkestra ve müzisyenlerinin takdирini kazanmaya devam ediyor. Neredeyse dört kez dalya (yüz!) diyen Zilciyanlar, dünyanın en önemli zil üreticisi olarak varlıklarını sürdürüyorlar².

A.A.

Zil üretim atölyesi.

Avedis Zilciyan'ın atölyesinin bu fotoğrafı, benzersiz tınılarıyla hemen fark edilen zillerin üretiminde ustalaşan Ermeni zanaat adamlarının hünelerini göstermekte. Çeşitli boylarda birçok alet ve enstrüman, burada meraklı halka sergilenmektedir. (Resim 74)

Notlar

Giriş

1. AKÇAM, 2008, s. 98.

Bölüm 1

1. Hatip Zakarya, çev.-yayın. Brooks, 1919-1924, Süryanice metin s. 217. Bu zor metnin tercümesini gözden geçirdikleri için Dominique Gonnet ve Bernard Outtier'ye teşekkür ederim. Ermeni irşat hareketi için bkz. YEVADYAN, 2008, s. 478-479.
2. MINGANA, 1930, s. 297-371.
3. R.P. Paylagyan, *Ermeni Kilise Tarihi*'ndeki metin, Paris, 1941, s. 79-80; Albert Hazineciyan'ın Fransızca tercümesinden.
4. LAURENT, 1980, s. 416 ve Asoğig, çev. Dulaurier, II, 2, s. 130-131.
5. Bu hadisin kesin metninin Fransızca ya da İngilizce tercümesini bulamadım; burada şaşılacak bir şey yok, çünkü binlerce hadis arasından ancak çok küçük bir azınlık Batı dillerine çevrilmiştir.

6. LAURENT'da, 1980, çev., s. 526.
7. Bkz. DONNER, 1981.

Bölüm 2

1. Arisdages Lasdivertsi, çev. Canard-Berbeyan, 1973, s. 69.
2. *A.e.*, s. 60.
3. *A.e.*, s. 49.
4. *A.e.*, s. 61.
5. *A.e.*, s. 81.
6. *A.e.*, s. 44.
7. Asyalı Türklerin 11. yüzyıldan önce, milyonlarca Ermeni'nin yaşadığı bir dönemde toplam nüfusu 100.000 ila 130.000 olarak tahmin edilebilir.
8. YETKİN, 1962, s. 20 (bu sayfadaki bütün alıntılar için).
9. *A.e.*; s. 16-19, SAKİSYAN tarafından tamamlanmak üzere, 1940, s. 61-62.
10. SAKİSYAN, 1940, s. 61-62 ve HASRATYAN, 2002, s. 232.

11. YETKİN, 1962, s. 31.
12. *A.e.*, s. 32.
13. *A.e.*, s. 32.
14. YEVADYAN, 2006, s. 51.
15. Keza Ermenilerin türbeler üzerindeki etkileriyle ilgili HILLENBRAND, 2000, s. 307-308'e bakılabilir; MOZZATI, 2003, s. 160'ta da değinilmektedir.

Karşı-konu:

1. MOZZATI, 2003, s.182.
2. GRENARD, 1901, s. 550.
3. *A.e.*, s. 551.
4. HUART, 1895, No. 67, s. 365 ve GRENARD, 1900, s. 456.
5. GRENARD, 1900, s. 457.
6. HUART, 1894, No.36, s. 182.
7. HUART, 1895, No. 49, s. 351.
8. MOZZATI, 2003, s.166.
9. TUĞLACI, 1990, s. 1.
10. ACARYAN, 1942, s. 11.
11. THIERRY, 1985, s. 301.

Bölüm 3

1. VACALOPULOS, 1976, s. 44.
2. *Bkz.* Nicolas de Nicolay, Nicolay, yay. Gomez-Géraud- Yerasimos, 1989, s. 154-162.
3. KUYUMCUYAN, 2007, s. 388'de zikredilmiş.
4. COUSIN, 1674, VIII, s. 337'de zikredilmiş.
5. Gabriel, yay. Srabyan, 1907, s. 61.

Karşı-konu:

1. Bu tanıklık, Ermeni tarihiyle 1152 yılında (1704) yazılmış karışık bir elyazması metinden tercüme edilmiştir. Söz konusu metin, Roma'daki Antoninuslar manastırının kütüphanesinde 33 sıra numarasıyla yer almaktadır. *Bkz.* Gabriel, yay. Srabyan, 1907.

Bölüm 4

1. HASSELQUIST, 1769, I, s. 151-152.
2. YERASİMOS, 1997, s. 22.

3. YERASİMOS, 1997, s. 37-38.
4. *Bkz.* MOZZATI, 2003, s. 316-322.
5. Sinan, çev.-yay. Necipoğlu, 2006, s. 53, 58, 64, 88, 114-115 (yayınlanmış çeşitli metinlerde).
6. REFIK, 1931, 22 no. Osmanlıca belge; KALUSTYAN, 2002, s. 34-35 ve NECİPOĞLU, 2005, s. 129 (metinden alıntı).
7. BERBERYAN, 1954, s. 7, KALUSTYAN, 2002, s. 35'te: "Olüsa ve Nişan'ın, Ermenice isimler olup sadece Ermeniler tarafından kullanıldığına hiç kuşku yok" diye ekler.
8. KUYUMCUYAN, 2007, s. 397-398; s. 395-399, Ermeni nüfusuyla ilgili bilgilerin çokluğu bakımından daha büyük önemdedir.
9. YERASİMOS, 1997, s. 32 ve Sinan, çev.-yay. Necipoğlu, 2006; bizzat Sinan tarafından düzenlenmiş listeler için.
10. YERASİMOS, 1997, s. 21-22.
11. NECİPOĞLU, 2005, s. 29.

Karşı-konu:

1. YERASİMOS, 1997, s. 34-38.
2. NECİPOĞLU, 2005, s. 130.

3. TUĞLACI, 1990, s. 1.
4. BACHMANN, 1913, s. 59.

Bölüm 5

1. 20. yüzyıl kazıları, tarihöncesi dönemden bu yana çeşitli biçimlerde seramikleri ortaya çıkardı; ŞAHİN, 1979-1980, s. 259-286; fotoğraflar için *bkz.* KÜRKMAN, 2006, s. 34-42.
2. CARSWELL, 1972, II, s. 1.
3. Temel inceleme, çıktıktan otuz sekiz yıl sonra hâlâ, yeniden baskısı 2005'te yapılan CARSWELL, 1972'dir.
4. Bu koleksiyoncuların birçoğu KÜRKMAN, 2006, s. 13'te zikredilmiştir. En önemlisi, başlıca eşyaları Nisan-Temmuz 2000'de muhteşem bir katalogla (SOUSTIEL, 2000) Paris'teki Musée Jacquemart-André'de sergilenen Suna ve İnan Kıraç ile Sadberk Hanım koleksiyonlarıdır.
5. Kütahya seramiklerinin de aralarında yer aldığı Ermeni seramiklerinin kısa bir tarihi için *bkz.* KUYUMCUYAN, 1992, "Seramikler" s. 46-48, diapositifler 166-

- 180, http://armenianstudies.csufresno.edu/arts_of_armenia/frescoes_mosaics_ceramics.htm.
6. CROWE, 2002, s. 226, 240, fig. 354-356, 423 ve MUTAFYAN, 2007, s. 255-256.
7. KEVORKYAN ve PABUÇÇUYAN, 1992, s. 151.
8. SOUSTEL, 2009, s. 65, ŞAHİN'i (1979-1980) zikrediyor.
9. CARSWELL, 1972, II, s. 2.
10. CARSWELL, 1972, II, Ek F, "Kütahya, İznik ve diğer Ortadoğu Çinilerinin Spektografik Analizi", s. 81-87; keza bkz. Colomb. vd. daha aşağıda not 32.
11. KÜRKMAN, 2006, s. 79-82, REFİK'te Ahmet Refik'in kararının Türkçe metnini (2004) zikrediyor.
12. KEVORKYAN ve PABUÇÇUYAN, 1992, s. 151, ALBOYACIYAN'ı (1961) zikrediyor, ama bkz. daha aşağıda.
13. CARSWELL, 1972, I, s. 78, Charles Dowsutt'in transkripsiyon ve tercümesi. Bu seramiğin orijinal edisyonunu Arthur Lane'e borçluyuz, LANE, 1957 B, s. 247-281.

14. *Godman Doğu ve İspanyol Çini ve Camları Koleksiyon Kataloğu*, Londra, 1901, s. Vii, 52 No. 7 levha LV, No. 35.
15. SAKISYAN, 1936, SAKISYAN, 1940, s. 103-113'te "Kütahya çinileri meselesi" başlığıyla yeniden yayınlanmış.
16. CARSWELL, 1972, I, s. 80; Dowsett, aynı zamanda Ermeni elyazmaları ve Kütahya objelerinde bulunan çeşitli yazım formlarını yorumlamakta.
17. CARSWELL, 1972, II, s. 5. Tabii bu sadece, hep cevapsız kalan, Ermeni çömlükçilerin, ne zaman ve ne kadar süreyle İznik'te çalışıp çalışmadıkları sorusunu gündeme getirmektedir.
18. CARSWELL, 1972, II, s. 2, Kütahya kilisesinin Kefe'li Asdvadzadur isimli biri tarafından 1480 yıllarında yapılmış ve AĞAVNUNİ tarafından 1897-1898'de yayınlanmış iki envanterinden söz etmekte. Bu şerhlerin hiçbiri Levon Khaçigyan tarafından yayınlanmadı ama 1486'da Kütahya'da bir İlahî kitabı (Kantsaran) istinsah eden aynı Asdvadzadur'dan bir baş-

- ka şerh yayınladı, KHAÇİGYAN, 1967, III, No. 642, s. 467-8.
19. ASLANAPA, 1949, s. 46-51, renkli çeşitli çini resimlemeleriyle, bkz. CARSWELL, 1972, II, s. 3.
20. KÜRKMAN, 2006, s. 51-52, Osmanlı arşivlerinden çıkmış bir belgenin röproduksiyonuyla (*Tahrir Defterleri*, No. 438, s. 71).
21. CARSWELL, 1972, II, s. 8, Topkapı saray arşivlerindeki D. 44 Süleymaniye İnşaat Defteri'nden söz eden Öz'ü zikrediyor (Ankara, s. 29); CARSWELL, 1972, II, s. 8, Rüstem Paşa Camii hakkında bkz. ASLANAPA, 1949, s. 45, No. 3.
22. KÜRKMAN, 2006, s. 52, Osmanlı arşivlerinden *Mühimme* isimli (No. 41, s. 85) orijinal belgenin röproduksiyonu ve modern Türkçeye transkripsiyonu ile.
23. CARSWELL, 1972, II, s.3, Öz'ü (Ankara, s. 25-26) zikrediyor:.
24. CARSWELL, 1972, II, s. 7, not 3.
25. 1638-39 (Hicri 1048), *esnafın* İstanbul'daki geçit töreni için ROGERS, 2006, s.

- 282 tarafından verilen tarih (Çelebi'nin seyahatnamesinin Orhan Gökay (İstanbul, 1996) tarafından yapılan çeviri yayını zikrediyor).
26. CARSWELL, 1972, II, s. 7-8, KÜRKMAN, 2006, s. 66-78, Çelebi'nin seyahatnamesinden, İngilizce tercümeleriyle birlikte uzun alıntılar sağlamakta; ama bu alıntılarda, Kütahya mallarıyla ilgili ilginç ayrıntılar bulunsa da, "kâfirlerin" bir mahallesindeki çömlükçiler hakkında bir gönderme eksik.
27. ROGERS, 2006, s. 282, KÜTÜKOĞE'Ü'nden (1983) bahsediyor.
28. LANE, 1957 A, s. 63; bkz. CARSWELL, 1972, II, s. 16. Orijinal kaynağı, OMONT'dur: 1902, I, s. 358-359; bkz. ASLANAPA, 1949, s. 109.
29. DE PEYSSONNEL, 1787, I, s. 109-110, kısmen CARSWELL, 1972, II, s. 16'da zikredilmiş, ASLANAPA, 1949, s. 109-110.
30. KÜRKMAN, 2006, s. 108-115. Her iki durumda kaynağı, Ankara Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, Kütah-

ya Kanun Mahkemeleri(?) dava celselerinden gelmektedir: ilki, 1764, cilt 3, karar No. 229; ikincisi, 1766, fincan üreticileri birliğinin mutabakatı, kanun(?) davası celselerinin belirsiz bir cildi, s. 57.

31. Charles F. J. Dowsett (1924-1998), Oxford Üniversitesi Kalust Gülbenkyan Kürsüsü'nün ilk Ermenice profesörü. Yukarıdaki Arthur Lane göndermesinde de kaydedildiği üzere, zaten 1950'li yıllardan beri Kütahya ürünleri üzerindeki yazıtların içeriğini ortaya çıkarmıştı.

32. Kütahya çinilerinin en yeni incelemesi COLOMBAN, DE LAVEAUCOUPET, MILANDE (2005) tarafından yapıldı. Colomban, *Raman* spektroskopisiyle İznik çinilerini de inceledi: "...numune, aynı Osmanlı seramik kümesi içinde İznik ve Kütahya, hatta çeşitli dönemlerin İznik üretimleri arasındaki farklılaşmayı gösteriyor." *Bkz.* "Camların *Raman* analizinde yeni araç ve kavramlar", Kasım 2006'da Nancy'de gerçekleştirilen, "Cam, geleceğin işlevsel malzemesi" başlıklı bir konferansın bildirisi, s.

3, Internet üzerinden (pdf) ulaşılabilir.

33. En önemlileri: AĞAVNUNİ, 1897-1898; KÜRKYAN, 1947; AKYAN, 1960; ZORTYAN, 1960; ALBOYACIYAN, 1961. Bu listeye ZORTYAN, 1923, s. 198-228 de eklenebilir.

34. Esas olarak REFİK, 1933 (Mübahat Kütükoğlu'nun KÜRKMAN [2006, s. 285-395] tarafından zikredilen Osmanlı İmparatorluğu karar ve sicilleri üzerine yazdığı çeşitli makalelerle şimdi tamamlanan resmi belgeler için).

35. John Carswell, İznik çinileriyle olduğu kadar Kütahya çinileri üzerinde de araştırmalarını sürdürmüş ve konuyla ilgili yeni bilgiler ve analizler sağlamıştır. Makalelerinin en önemlileri: CARSWELL, 1995 ve CARSWELL, 1998.

36. CARSWELL, 1972, I, s. 12-13.

37. Renkli resimlerle sunulmuş özenli bir çalışma, CARSWELL, 1972, I, bölüm II. "Resimli çiniler" ve bölüm III. "Yazıtlar", s. 12-67; KÜRKMAN, 2006, (mükemmel, renkli fotoğraflarla) s. 85-107.

38. Üç çini, dizinin tamamı kapsamında titizlikle incelendi, SOUSTIEL, 2009 ve CARSWELL, 1972.

39. CARSWELL, 1972, II, bütün tipleri her birinin desenleriyle sunmakta.

40. CARSWELL, 1972, II, s. 39.

41. KÜRKMAN, 2006, s. 117-118, (DURUKAN, 2001, s. 36'yı zikrederek). Kürkman, bir çinici ve üç çırıktan söz etse de verdiği liste sadece üç çinicije değinmektedir.

42. ZİYA, 1910 (KÜRKMAN, 2006, s. 118-127 zikrediliyor); Kürkman, İngilizce tercümede Mehmet Ziya tarafından hazırlanmış raporun tamamını veriyor, *bkz.* KEVORKYAN ve PABUÇÇUYAN, 1992, s. 151.

43. Her birinin ayrıntılı biyografileri, çeşitli atölyeler ve bunların patronlarının bazı fotoğraflarıyla birlikte KÜRKMAN, 2006, s.183-200'de bulunabilir; keza *bkz.* CARSWELL, 1972, II, s. 39-41.

44. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan, ama soykırımdan sağ kurtulan Krikor Vartabed Balakyan, 1918 Eylülünde

Kütahya'dan geçerken şehirde artık Ermeni kalmadığını gördüğünü söyler. BALAKYAN, 2009, s. 406.

45. KEVORKYAN, 1992, s. 151 (burada isim, Faik Ali Bey diye verilmiştir); CARSWELL, 1972, II, s. 39.

46. En iyi anlatı, Tel-Aviv sergisi katalogunun girizgâhında bulunmaktadır, OLENIK, 1986, s. 6-19; diğer ayrıntılar, CARSWELL, 1972, II, s. 39-42; Carswell, 1960'lı yıllarda, kitabının hazırlık araştırmalarını sürdürürken Balyanların ve Karakaşyanların oğullarına sorular yöneltilir; keza *bkz.* Ohannesyan'ın biyografisi, KÜRKMAN, 2006, s. 195-200. Restorasyon, dalga geçmesine, sonunda 1966'da Kütahyalı çiniciler eliyle gerçekleştirilir.

47. Garo Sandruni, 9 Ocak 2010 tarihli bir elektronik yazışmada, Balyan ve Karakaşyanların 1962-1963 yıllarına kadar ortak kaldıklarını, ama 1935'te Ohannesyanları terk etmiş olduklarını aktarmaktadır.

48. 9 Ocak 2010 tarihli aynı elektronik yazışmada Sandruni, bir değişiklik getir-

mektedir, *bkz.* OLENİK, 1986, s. 15 ve n. 6: isimler, Kadim Şehir'de Hagop Antreasyan ve Harut Halebyan; Ramallah'ta Hayg Lepceciyan olarak zikredilmiştir.

49. CROWE, 2006-2007, İnternet'te ulaşılabilir.

50. Tesadüfen bu ikileme karşılaşmayı denedim, *bkz.* örneğin KUYUMCUYAN, 1986, s. 6-10.

Karşı-konu:

1. DER BEDROSYAN, 1976, s. 206.
2. SAGÜEZYAN, 1933, Ekim-Aralık, s. 34.
3. SİRÜNİ, 1988, IV, s. 215.
4. *Resimli Larousse*, 1968, TOKAT, 2005, s. 281'de zikredilmiş.
5. Teotig, *Herkes için Ajanda*, 1927, s. 288.

Bölüm 6

1. D'Ohsson, 1791, s. 81.
2. Bu "ünlü söz", Fransız kahve komitesinin usta lobcilik faaliyeti sayesinde, onun kahve tanıtım plaketi üzerinde bile tekrarlanmıştır.

3. MATHIEU, 1859, s. 428.

4. Bazı tüccar ya da seyyahlar, beraberlerinde kendi evlerine kahve getirirler. Bir çeşit tatil keşfidir bu onlar için. 1573'te Almanya'da Rauwolff ya da 1615'te Venedik'te Pietro Della Valle böyle yaparlar. Bu mevzi pratikler, sadece bir zaman devam eder ve onların yakın çevresinin dışına çıkmaz.

5. Hérault Bölge Arşivi, kapsam C2629.

6. MATHOREZ, 1918, s. 7.

7. Saint-Simon, *Hatırat*, yıl 1700, Boislid yay., VII, s. 61.

8. LEMAIRE, 1997.

Bölüm 7

1. Bu bölüm, KEVORKYAN'ın (1986) girişi ve sonuç metinlerinin bir özetidir.

Bölüm 8

1. Bu bölüm, yazarın, STEPANYAN'da (2001) sunulan çalışmalarının bir özetidir.

Karşı-konu:

1. PARİS, 2007, s. 22.
2. PARİS, 2007, s. 23.

Bölüm 9

1. ŞARASAN, 1915, s. 9 ve ŞARASAN, 2008, s.18.
2. ŞARASAN, 1915, s. 18.
3. REFİK, 1934, s. 21.
4. STEPANYAN, 1969, II, s. 54.
5. Başlıca eserler arasında: Namık Kemal'in "Zavalı Çocuk", "Vatan yahut Silistre"; Akif Bey'in "Gülrihar"; Ahmet Mithat'ın "Eyvah" dramı ve "Açık Baş" komedisi; Ebuzziya'nın "Kazara Ölüm"ü; Şemseddin Sami'nin "Besâ'sı"; "Atala", "Angélique" vs. gibi birkaç Fransızca piyes de çevirmiş olan Rezaizade Ekrem'in "Vuslat" dramı; Hamdi Efendi'nin(?) "Bir koltuğa iki karpuz sığmaz"; Mehmet Ali'nin "Ayar Hamza"; Ali Haydar Bey'in "Bir kahramanın serüvenleri"; Manastırlı Mehmet Rifat'ın "Osman Gazi"si sayılabilir.
6. Rudolf TALASSO, *Tiyatro Dergisi*, Paris, NS, 16, 1904, s. 382.

7. STEPANYAN, 1983, s. 9 ve FEHİM, 2002.

8. STEPANYAN, 1983, s. 10.

9. STEPANYAN, s. 50 ve METİN, 1999.

Bölüm 10

1. ÇORMİSYAN, 1972, s. 55.
2. KHARATYAN, 2007, s. 51-67.
3. HARUTYUN, 1908.
4. *Ermeni halkının tarihi*, cilt IV, Erivan, 1972, s. 310.
5. LEO, 1984, s. 96-98, keza *bkz.* Pascal Carmont'un dikkate değer çalışması, CARMONT, 1999.
6. ĞAZARYAN, 1967, s. 397.
7. *Demircibaşyants Ailesinin aylık gazetesi*, 1900, No. 1, s. 51-54.
8. AZADYAN, 1952.
9. ZARTARYAN, 1933, s. 54-58.
10. ÇORMİSYAN, 1972, s. 183.
11. ÇORMİSYAN, 1972, s. 187.
12. ÇORMİSYAN, 1972, s. 182.
13. *Ermeni halkının tarihi*, cilt VI, Erivan, 1981, s. 466-467.

14. GİRAGOSYAN, 1967, s. 88.
15. *Ermeni halkının tarihi*, cilt VI, Erivan, 1981, s. 464.
16. GİRAGOSYAN, 1967, s. 88.
17. ÇORMİSYAN, 1972, s. 181.
18. *Abdülhamid'in Hatıraları*, Horizon, 19No. 42.
19. *Ermeni halkının tarihi*, cilt V, Erivan, 1975, s. 96-97.
20. AZADYAN, 1944, s. 306.
21. Mıgırdiç Poturyan, *Ermeni Ansiklopedisi*, Bükreş, 1939, s. 120-121.
22. DER MOVSESYAN, 1927, s. 25-32.
23. SİRUNİ, 1988, cilt IV, s. 265-266.
24. SİRUNİ, 1988, cilt IV, s. 267.
25. TOROSYAN, 1936, No. 8-12, s. 331-334.
26. SAMUELYAN, 1912, No. 9, s. 513-520.
27. GİRAGOSYAN, 1967, s. 50.
28. DADRİAN, 2004, s. 8-9.
29. DADRİAN, 2004, s. 11.
30. RIFAT, 1938, s. 160.
31. *Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin soykırımı, belge ve bilgiler derlemesi*, 1991, s. 199.
32. GİRAGOSYAN, 1967, s. 91.
33. ÇORMİSYAN, 1975, s. 146.
34. GİRAGOSYAN, 1967, s. 91.
35. İNCİKİYAN, 1984, s. 300.
36. KALFAYAN, 1930, s. 110-143.
37. İNCİKİYAN, 1984, s. 301.
38. ĞAZARYAN, 1968, s. 226.
39. *Avusturya-Macaristan diplomatlarının Ermenilerin soykırımıyla ilgili raporları (belge derlemesi) (1915-1918)*, 2004, s. 89-91.
40. *Resmi belgeler*, 2004, s. 94.
41. *Resmi belgeler*, 2004, s. 44.
42. *Resmi belgeler*, 2004, s. 148.
43. ÇETİNOĞLU, 2006, s. 131.
44. PARSEĞOV, 1999, s. 10.

Karşı-konu:

1. "Avedis Zilciyan, dünyanın en ünlü zil sanayicisi", Madenataran. Arşak Alboyacıyan Fonu, belge 37, proya 65/329.
2. BAKHTİŞİNYAN, 2002, s. 47-48.

Resimlerin kısa notları

Her anıt ya da eşya, kitapta yeri geldiğinde tekrar kullanılan tek bir numara taşımaktadır. Resim ve fotoğrafların kaynaklarını olabildiğince kesinlikle saptamaya çalıştık. Yanlışlar varsa, bildirenlere teşekkür ederiz.

1. Konya'da, İnce Minareli Medrese (1264) tabir edilen medresenin kapısı, MOZZATI, 2003, s. 160, klişe Luca MOZZATI.
2. Ani'deki Manuçe Camii, 12. yüzyıl, MOZZATI, 2003, s. 160, klişe Luca MOZ-ZATI.
3. Kudüs mozaïği. Temmuz 1894'te, Şam kapısı yakınlarında, önemli bir Ermeni mozaïği keşfedildi. Metin: "Efendimizin, ismini bildiği bütün Ermenilerin hatıra ve selametleri için." 5. ve 6. yüzyıllara ait bu mozaik, muhtemelen, Anastas Vartabed'in bir listesini yaptığı manastırlar topluluğunun bir parçasıydı. Kutsal Topraklardaki Ermeni varlığının önemine tanıklık eden nice yazıttan biridir, *bkz.* YEVADYAN, 2008, s. 458-461.
4. Selahaddin'in fermanı, parşömen, 529x29 cm, Kudüs Ermeni Patrikliği, *bkz.* NARKISS, 1979, s. 12-13.
5. Hz. Muhammed'in fermanı, parşömen, 327x21,5 cm, Kudüs Ermeni Patrikliği, *bkz.* NARKISS, 1979, s. 11.
6. Hz. Ali'nin fermanı, parşömen, 825x32,8 cm, Kudüs Ermeni Patrikliği, *bkz.* NARKISS, 1979, s. 13.
7. Yaygınlığının zirvesindeki Selçuk alemi-nin haritası, *bkz.* HATTSTEIN - DELIUS, 2008, s. 350, bilgisayar resmi: Rolf Krause.
8. Erzurum Kalesi camiinin kesiti, *bkz.* ÜNAL, 1968, s. 20.
9. Sanahin Manastırı kütüphanesinin kesiti, *bkz.* YEVADYAN, 2006, s. 32, V. Harutyunyan'ın rölövesinden esinli.

10. Kayseri'de Döner Kümbet, *bkz.* HATTSTEIN – DELIUS, 2008, s. 375, klişe Annie ve Henri Stierlin.
11. Erzurum'da Hatuniye Türbesi, *bkz.* MOZZATI, 2003, s. 171, klişe Luca MOZZATI.
12. Sanahin Manastırı, klişe Maxime Yevadyan.
13. Çifte Minareli Medrese'nin madalyonu, 13. yüzyıl, *bkz.* MOZZATI, 2003, s. 170, klişe Luca MOZZATI.
14. Hovannavank'ın bir khaçkarından ayrıntı, klişe Maxime Yevadyan.
15. Noravank Manastırı'nın yukarı şapelinden iç mekân ayrıntısı, 1339, *bkz.* YEVADYAN, 2006, s. 104-106, klişe Maxime Yevadyan.
16. Niğde, Alaaddin Camii'nin iç mekânı, 1228-1229, *bkz.* HATTSTEIN – DELIUS, 2008, s. 371, klişe Annie ve Henri Stierlin.
17. Sanahin Manastırı'nın kiliselerinden ikisini birleştiren girişi, klişe Zaven Sarkisyan.
18. Rabia Hatun Mozolesinin rekonstitüsü, 13. yüzyıl, ÜNAL, 1968, s. 20.
19. Ahlat nekropolü, *bkz.* MOZZATI, 2003, s. 179, klişe Luca MOZZATI.
20. Noraduz khaçkarları topluluğu, *bkz.* YEVADYAN, 2006, s. 66-67, klişe Maxime Yevadyan.
21. Yeniçeri, Nicolas de Nicolay'ın gözüyle, 1989, s. 161.
22. André Thevet'nin çalışmasıyla: devşirme ya da "toplama", 1575, Fransız Ulusal Kütüphanesi.
23. Fransız sanatçı Le Hay tarafından 1712-1713 yıllarında gerçekleştirilmiş gravür, 18. yüzyıl başlarındaki yeniçeri resimini tasvir etmekte, Fransız Ulusal Kütüphanesi.
24. Osmanlı İmparatorluğu haritası. *bkz.* HATTSTEIN – DELIUS, 2008, s. 538, bilgisayar resmi: Rolf Krause.
25. Büyükçekmece köprüsünden ayrıntı, *bkz.* NECİPOĞLU, 2005, s. 132.
26. Sinan'ın 1565'teki mühürü, *bkz.* NECİPOĞLU, 2005, s. 127, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivleri, İstanbul, D, 1461.
27. Süleymaniye kompleksi, 1550-1557, *bkz.* HATTSTEIN – DELIUS, 2008, s. 552.

28. Edirne Selimiye Camii kompleksi, 1574, *bkz.* HATTSTEIN – DELIUS, 2008, s. 558, klişe Roland ve Sabrina Michaud.
29. Sinan, 1579'lara doğru, *bkz.* NECİPOĞLU, 2005, s. 135, Chester Beatty Kütüphanesi, Dublin, Ms T. 413, folyo 116 r.
30. Sinan'ın mezarının genel görünüşü ve planı, *bkz.* NECİPOĞLU, 2005, s. 150, klişe Reha Günay.
31. Dolmabahçe sarayının iç mekânı, *bkz.* TUĞLACI, 1990, s. 149, klişe Pars Tuğlacı.
32. Abdullah biraderler tarafından fotoğrafı çekilmiş Sarkis Bey Balyan, *bkz.* TUĞLACI, 1990, s. 433, klişe Pars Tuğlacı.
33. Van'da yapılmış, Ermeni imalatı sigara tabakası, özel koleksiyon, *bkz.* TOKAT, 2005, s. 186-187, klişe Osep Tokat.
34. Van'da yapılmış, Ermeni imalatı sigara tabakası, özel koleksiyon, *bkz.* A. e.
35. Testi ve tabanındaki yazıt, Kütahya, 1510, *bkz.* CARSWELL, 1972, s. 78-9, levha 20 ve Kürkman 2006, s. 53 ve 247; eski Godman koleksiyonu, British Museum, G, 1983.1, klişe Garo Kürkman.
36. Şişe ve tabanındaki yazıt, Kütahya, 1529, *bkz.* CARSWELL, 1972, s. 79-80, levha 20 ve Kürkman 2006, s. 56 ve 246; Godman, British Museum, G, 1983.16, klişe Garo Kürkman.
37. Tabak ve Abraham Vartabed'in monogramı, 1718-1719, Ermeni Mikhitarist Pederler Tarikatı, Venedik, klişe Claude Mutafyan ve Dikran Kuyumcuyan.
38. Ferman, Ermeni çinicilerin isimlerini zikreden, 1764 tarihli hukukî mutabakat, *bkz.* KÜRKMAN, 2006, s. 109, klişe Garo Kürkman.
39. Kayserili Vasil, Aziz 'Aydınlatıcı' Krikor, Aziz Jean Chrysostome ve altta bir yaban domuzu başı ile kral Dırtad ile kızkardeşi Khosrovitukht'u temsil eden çini, Kütahya, 1718-1719, özel koleksiyon.
40. Aden Bahçesi'nde Âdem ile Havva'yı ve dua eden Davut'u temsil eden, Kudüs Ermeni Patrikliği çinileri, Kütahya, 1718-1719, klişe Dikran Kuyumcuyan.
41. Kütahya çinisi, 1737, Watertown, Amerika Ermeni Kütüphanesi ve Müzesi (ALMA).

42. Askı yumurtası, Kütahya, 18. yüzyıl, A. ve D. Kuyumcuyan koleksiyonu.
43. Ermeni mücevheratçıların damgaları, *bkz.* TOKAT, 2005, s. 233.
44. İlk cafédan itibaren görünen ağaçlı yol, isimsiz çelik kalem, uzaktan göz görüşü, 18. yüzyıl, Paris, sonradan renklendirilmiş, *bkz.* BOĞOSYAN, 1998, s. 370, No. 1186, koleksiyon Sarkis Boğosyan.
45. Procope cafésinin bugünkü iç mekânı, klişe Maxime Yevadyan.
46. Hatıra plakası, klişe Maxime Yevadyan.
47. Pascal'ın yüzyıllar içinden gelen cafésı, Bois de F. Moncharton, Paris, 1860'lara doğru, 120x144, *bkz.* BOĞOSYAN, 1987, s. 394, No. 541, koleksiyon Sarkis Boğosyan.
48. *Sürp Urpatakirk*, Venedik, 1512, *bkz.* Kevorkyan, 1986, No. 1, Fransız Ulusal Kütüphanesi, Bas. Rez., s. V 105 [2].
49. İlk Ermeni matbaasının markası, Venedik, 1511-1513, *bkz.* KEVORKYAN, 1986, s. 23.
50. *Khorenli Movses'in Tarihi*'i, Amsterdam, 1695, *bkz.* KEVORKYAN, 1986, No. 58, Fransız Ulusal Kütüphanesi, Bas. 8' O" b. 13.

51. Oskan'ın Kutsal Kitap'ının baş sayfası, *bkz.* KEVORKYAN, 1986, No. 21, Fransız Ulusal Kütüphanesi, Bas. Rez., A 2319.
52. İlk Ermenice düzlemyuvar (planisfer), Amsterdam, 1699, *bkz.* KEVORKYAN, 1986, No. 87, Fransız Ulusal Kütüphanesi, Harita ve Planlar, Ge DD 2987 (103) B.
53. Hovhannes Deroyants Çamurcuyan'ın gerçekleştirdiği Türkçe Don Quijote tercümesinin kapağı, *bkz.* STEPANYAN, 2005, s. 147, No. 544 ve MARSEILLE, 2007, s. 343, Erivan, Ermenistan Ulusal Kütüphanesi, No. 392.
54. Sivaslı Mikhitar'ın, 1727'de yayınlanmış Türkçe gramer kitabının sayfaları, *bkz.* STEPANYAN, 2005, s. 29, No. 1 ve MARSEILLE, 2007, s. 339, Erivan, Ermenistan Ulusal Kütüphanesi, No. 1691.
55. Garabed Panosyan'ın, Racine'in Thebais'inden yaptığı Türkçe tercüme sayfası, *bkz.* STEPANYAN, 2005, s. 116, No. 391 ve MARSEILLE, 2007, s. 342, Erivan, Ermenistan Ulusal Kütüphanesi, No. 902.

56. Abdullah Biraderlerin kartvizitleri, Pierre de Gigord koleksiyonu, Paris.
57. İpek halı dokuyan Ermeni kadınlar, 1899 ve 1900, *bkz.* ARLES, 2007, s. 78, Pierre de Gigord koleksiyonu, Paris.
58. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk operaları yorumlayan Ermeni tiyatro kumpanyası, Anna Aleksanyan'ın klişesi.
59. Ermeni tiyatro afişi, Osmanlı Tiyatrosu'nun Ermeni oyuncularından oluşan resmî kumpanyası, 1879-1882, Anna Aleksanyan'ın klişesi.
60. Ermeni tiyatro sahnesi, Anna Aleksanyan'ın klişesi.
61. Ermeni tiyatro sahnesi, Anna Aleksanyan'ın klişesi.
62. 1850'lere doğru İzmir'den görünüm, litografi L. Sabatier, 35,5x52 cm, Fransız Ulusal Kütüphanesi, Baskı Odası, Vd7, t. IV (P180 838).
63. Papazyan ve Pervazyan işletmesinin kartviziti, *bkz.* TERNON – KEBABÇIYAN, 2009, s. 99.
64. Osmanlı sigara kağıdı, *bkz.* TERNON – KEBABÇIYAN, 2009, s. 99.
65. Ermeni kunduracıların atölyesi, klişe Anahit Astoyan.
66. Tanıtım duyurusu, klişe Anahit Astoyan.
67. Tanıtım duyurusu, klişe Anahit Astoyan.
68. Tanıtım duyurusu, klişe Anahit Astoyan.
69. Kevork Torkomyan İpekçilik Enstitüsü'nün girişi önünde toplu fotoğraf, 29,5x38,7 cm. Abdullah Biraderlerin bir albümünden alıntı, *bkz.* ARLES, 2007, s. 61, Pierre de Gigord koleksiyonu, Paris.
70. Bursa'da bir ipek fabrikasının içi, 25,7x31,8 cm. Abdullah Biraderlerin bir albümünden alıntı, *bkz.* ARLES, 2007, s. 60, Pierre de Gigord koleksiyonu, Paris.
71. "Ermeni halkını kıyma makinesinden geçiren sultan", Mizah gazetesi "Indiscret"nin 28 Ocak 1903 tarih, No. 54, s. 12'de çıkan bir karikatürü, Vahan ve Armen Gilibert koleksiyonu.
72. Sürgünlerin kervanı, klişe Dr. Armin T. Wegner.

73. Alexandropol-Gümrü yetimleri, *Nubar* Kütüphanesi Arşivleri koleksiyonu, Paris.
74. Avedis Zilciyan'ın zil üretim atölyesi, klişe Anahit Astoyan.

Not: 1, 2, 7, 8, 10, 11, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 43, 64, 73 sayılı klişelerin yayınlanması için izin istenmiş; ya belli-belirsiz bir cevap alınmış, ya hiç cevap alınmamış, ya da kitabın yayınlanmasından sonra olumlu bir cevap verilmiş olup 3, 4, 5, 6, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75 sayılılar ise yazarlara ait ya da yayın izni aldıkları klişelerdir.

Kapak: François Olive Marseille'in

Özel Akdeniz haritası, 1662, 68x97,5 cm, Fransız Ulusal Kütüphanesi, Harita ve plan, S.H. Arşiv No. 43.

Bibliyografya

Bu bibliyografya, okura, her bölümün konusunu derinleştirme araçlarını sunma amacı gütmektedir. Kısaltmalar, birden çok cilt halinde çıkmış olan başlıklar için bibliyografyada en son tarihleri belirtiyor, ama notlarda sadece ismi verilen cildin tarihi yer almakta. Sözü uzatmamak için de sadece, iki cildi aşmayan başlıkların sayfa numaraları yazıldı. Geliştirilmiş isimler, sayfa numaraları vs. gibi bilgiler; yazarların ilettikleri veriler ölçüsünde olabildiğince kesindir.

Birincil Kaynaklar

- Asoğig**, çev. Dulaurier, 1883: Dulaurier Edouard, *Etienne de Taron, Asoğig, Histoire Universelle*, Paris, Leroux Ernest, 1883, 206 sayfa.
- Asoğig**, çev. Macler, 1917: Macler Frédéric, *Etienne, Asoğig de Taron, Histoire Universelle*, 2. Kısım, Kitap III, Paris, Imprimerie Nationale, 1917, 216 sayfa.
- Balakyian**, çev. Balakyian ve Sevag, 2009: Balakyian Grigoris, *Armenian Golgot-ha*, çev. Peter Balakyian ve Aris Sevag, New York, Alfred A. Knopf, 2009, XLI-510 sayfa.
- Chronique**, yay. Zortian, 1960: Zortian Hampartsum, *Kutinahay Jamanagak-*

rutyun (Chronique des Arméniens de Kütahya), Viyana, 1960.

D'Ohsson, 1791-1820: D'Ohsson Mouradgea Ignatius, *Tableau général de l'Empire ottoman divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahométane, l'autre, l'histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Firmin Didot, 1787-1820.

Gabriel, yay. Srabyan, 1907: Srabyan Isaac, "Un témoin inconnu, le martyr Gabriel", *Hantes Amsorya*, XXI, 1907, s. 61-62.

Hasselquist, 1769: Hasselquist Frédéric, *Voyage dans le Levant*, II cilt, Paris, Delalain, 1769, 206 ve 204 sayfa.

Khaçigyan, 1967: Khaçigyan Levon, *XV taru hayeren tserakreri hişadagarranner* (Colophons des manuscrits arméniens du XV. Siècle), cilt III, (1481-1500), Erivan, 1967.

Lastivert, çev. Canard-Berberyan, 1973: Canard Marius ve Berberyan Hayg, *Aristakès de Lastivert, Récit des malheurs de la nation arménienne*, Brüksel, Byzantion, "Bibliothèque de Byzantion No. 5", 1973, 150 sayfa.

Nicolay, yay. Gomez-Géraud – Yérasimos, 1989: Gomez-Géraud Marie-Christine ve Yerasimos Stéphane, Nicolas de Nicolay, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*, Paris, CNRS, 1989, 312 sayfa.

Sinan, yay.- çev. Necipoğlu, 2006: Crane Howard, Akın Esra ve Necipoğlu Gülrü, *Sinan's autobiographies, five sixteenth century texts*, Leiden-Boston, Brill, 2006, 16.-637 sayfa.

Zakarya, Hatip, yay.- çev. Brooks, 1919-1924: Brooks E. W., *Historia ecclesiastica Zachariae Rhatori*, Syr. 39 ve

42, Paris, J. Gabalda, CSCO 84 ve 88, 1919-1924, IX-224 ve 162 sayfa.

Zortian, 1960: Zortian Hampartsum, *Kutinahay Jamanagakrutyun* (Chronique des Arméniens de Kütahya), Viyana, 1960.

Kataloglar

PARIS, 1996: Kevorkyan Raymond H. (dir.), *Arménie entre Orient et Occident, trois mille ans de civilisation*, Paris, Bibliothèque Nationale de France, 12 Haziran'dan 20 Ekim 1996'ya dek, 258 sayfa.

PARIS, 2001: Kevorkyan Raymond H. (dir.), *Ani: Capitale de l'Arménie en l'an mil*, Pavillon des Arts, Paris, 7 Şubat-12 Mayıs 2001, Paris-Musées 2001, 314 sayfa.

ARLES, 2007: Serena Dominique (dir.), *Trames d'Arménie, tapis et broderies sur les chemins de l'exil (1900-1940)* Muséon Arlaten. 15 Haziran 2007-6 Ocak 2008, Arles, 240 sayfa.

MARSEILLE, 2007: Mutafyan Claude (dir.), *Arménie: la magie de l'écrit*, 27 Nisan-22 Temmuz 2007, La Vieille Charité, Marsilya, Paris, Somogy, 2007, 432 sayfa.

PARIS, 2007: *L'Orient des photographes arméniens*, Institut du Monde Arabe, 21 Şubat-1 Nisan 2007, Paris, IMA, 2001, 95 sayfa.

İncelemeler

ACARYAN, 1942-1962: Acaryan Hraçya, *Dictionnaire des noms propres arméniens*, Erivan, Bilimler Akademisi, 1942-1962, V cilt, *Ermenice*.

AĞAVNUNİ, 1897-1898: Ağavnuni Mıgırdıç, "Kütahyo hin tserakreri" (Les anciens manuscrits de Kütahya), *Byzantion* No. 19-20, Aralık 31 (1897), Ocak 1 (1898).

AKÇAM, 2008: Akçam Taner, *Un acte honteux, le génocide arménien et la question de la responsabilité turque*, İngilizceden çeviren Odile Demange, Paris, Denoël, 2008, 492 sayfa.

AKYAN, 1960 : Akyan I, *Katolik Hayeri Kutinayi* (Les Arméniens catholiques de Kütahya), Viyana, 1960.

ALBOYACIYAN, 1961: Alboyacıyan Arşag, *Huşamadyan Kutinahayeru* (Mémorial des Arméniens de Kütahya), Beyrut, 1961.

AND, 1999: And Metin, *Osmanlı Tiyatrosu*, Ankara, Dost Kitabevi, 1999, 342 sayfa.

AZADYAN, 1944: Azadyan Toros, "Les fonctionnaires arméniens en Turquie, Aghatone Grigor », *Jamanak*, 1944, *Ermenice*.

AZADYAN, 1952: Azadyan Toros, *La famille Tanoyan et ses illustres figures*, İstanbul, 1952, *Ermenice*.

BAKHÇİNYAN, 2002: Bakhçinyan Ardziv, *Les personnalités d'origine arménienne depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*, Erivan, 2002, 472 sayfa, *Ermenice*.

BACHMANN, 1913: Bachmann Walter, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1913, VI- 80 sayfa ve 71 levha.

- PARSEĞOV, 1999:** Parseğov Yuri, *Les responsabilités financières dans le génocide des Arméniens*, Erivan, 1999, Ermenice.
- BERBERYAN, 1954:** Berberyan Hayg, «L'origine arménienne du maître architecte Sinan», *Revivre*, 1, 2, 1954, s. 6-7.
- BOĞOSYAN, 1987-1998:** Boğosyan Sarkis, *Iconographie arménienne, Armenian iconography, catalogue de reproductions en noir et en couleurs de 720 et 756 pièces originales du XV au XX. Siècle*, 2 cilt, Paris, 1987 ve 1998, 526 ve 528 sayfa.
- CARMONT, 1999:** Carmont Pascal, *Les Amiras, Seigneurs de l'Arménie ottomane*, Paris, Salvator, 1999, 190 sayfa.
- CARSWELL, 1972-2005:** Carswell John, *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, I, *The Pictorial Tiles and Other Vessels*, (C. J. F. Dowsett tarafından yayınlanmış Ermenice metinlerle), II, John Carswell, *A Historical Survey of the Kütahya Industry and A catalogue of the Decorative Tiles*, Oxford, Clarendon Press, 1972; (yeniden bir ciltte yayınlanması), Antilyas, Ermeni Katolikosluğu, 2005.
- CARSWELL, 1995:** Carswell John, "C'est la gare!" *Islamic Art in the Ashmolean Museum*, J. W. Allan (yay.), I, Oxford, 1995, s. 99-109.
- CARSWELL, 1998:** Carswell John, İznik Pottery, Londra, British Museum, 1998. *Catalogue of the Godman Collection of Oriental and Spanish Pottery and Glass*, Londra, 1901, s. vii, 52, no. 7, levha LV, No. 35.
- ÇETİNOĞLU, 2006:** Çetinoğlu Sait, *Sermayenin Türkleştirilmesi, Resmi Tarih Tartışmaları*, Bakaya, Ankara, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2006.
- ŞARASAN, 1915:** Şarasan, *La scène turco-arménienne et ses hommes de théâtre (1850-1908)*, İstanbul, 1915, 195 sayfa, Ermenice.

- COLOMBAN-DE LAVEAUCOUPET-MILANDE, 2005:** Colomban Philippe, de Laveaucoupet Raphaël, Milande Véronique, "On-site Raman spectroscopic analysis of Kütahya fritwares" *Journal of Raman Spectroscopy*, 36, 9, 2005, s. 857-863.
- COLOMBAN 2005:** Colomban Philippe, "Nouveaux outils et concepts dans l'analyse Raman des verres", Kasım 2006 Nancy konferansı ("Verre, matériau fonctionnel du futur").
- COUSIN, 1672-1674:** Cousin Louis, *Histoire de Constantinople depuis le règne de l'Ancien Justin jusqu'à la fin de l'Empire*, VIII cilt, Paris, 1672-1674.
- CROWE, 2002:** Crowe Yolande, *Persia and China, Safavid Blue and White Ceramics in the Victoria & Albert Museum 1501-1738*, Cenevre, La Borie, 2002.
- CROWE, 2006-2007:** Crowe Yolande, "A Kütahya bowl with lid in the Walters Art Museum" *Journal of the Walters Art Museum*, 64-65. nüshalar, 2006-2007, 8 sayfa.
- DADRIAN, 2004:** Dadrian Vahagn, *Réflexions à propos du génocide arménien*, Erivan, 2004, Ermenice.
- DE COURTOIS, 2002:** De Courtois Sébastien, *Le génocide oublié, Chrétiens d'Orient, les derniers araméens*, Paris, Ellipses, 2002, 298 sayfa.
- DE PEYSSONNEL, 1787:** De Peyssonnel Claude Charles, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, 1787, 2001 yeniden basımı.
- DONNER, 1981:** Donner Fred, *The Early Islamic Conquests*, New York, Princeton University Press, 1981, 252 sayfa.
- DURUKAN, 2001:** Durukan Devri Topal, *Kütahya Kazası Börekçiler, Maruf, Hisaraltı, Paşam, Şhreküstü, Mahallelerinin Temettuatına Dayanılarak İdari, İktisadi ve Sosyal Yapı*, İstanbul, 2001.
- ERDMANN, 1961-1976:** Erdmann Kurt ve Erdmann Hanna, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, III cilt, Berlin, G. Mann, Istanbul Forschungen, 1961-1976.

- FEHİM, 2002:** Fehim Ahmet, *Sahnedeki Elli Sene, Mitos Boyut Yayınları*, İstanbul, 2002, 160 sayfa.
- GABRIEL, 1931-1934:** Gabriel Albert, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II cilt, Paris, De Boccard, 1931-1934, VII-170, ve III-204 sayfa, LXXIX levha.
- ĞAZARYAN, 1967:** Ğazaryan Hayg, *La situation socio-économique et politique des Arméniens occidentaux de 1800 à 1870*, Erivan, 1967, 670 sayfa, *Ermenice*.
- ĞAZARYAN, 1968:** Ğazaryan Haygazun G., *Le turc génocidaire*, Beyrut, 1968, 424 sayfa.
- GÖKYAY, 1996:** Gökyay Orhan, yay., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1996.
- GRENARD, 1900:** Grenard Fernand, "Note sur les monuments seldjoukides de Sivas", *Journal Asiatique*, 16., 1900, sayfa 451-458.
- GRENARD, 1901:** Grenard Fernand, "Note sur les monuments du Moyen Âge de Malatia, Divrighi, Sivas, Da-

rendeh, Amasia et Tokat", *Journal Asiatique*, 17., 1901, sayfa 549-558.

- HASRATYAN, 2002:** Hasratyan Murad, "L'architecture arménienne et les facteurs historico-géographiques et démographiques", *Pazmaveb*, 2002, sayfa 220-234.
- HATTSTEIN-DELIUS, 2008:** Hattstein Markus ve Delius Peter (dir.), *L'Islam, arts et civilisations*, Köln, Ullmann, 2008, 624 sayfa.
- HILLENBRAND, 1990:** Hillenbrand Robert, *Islamic architecture, form, function and meaning*, New York, Columbia University Press, 1994, 646 sayfa.
- HUART, 1894-1896:** Huart Clément, "Epigraphie arabe d'Asie Mineure", *Revue sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne*, çeşitli fasiküller halinde her biri bir yerde makaleler dizisi: II. Ciltte s. 61-75, 120-134, 235-241, 324-332 ve III. Ciltte s. 73-85, 175-182, 214-218, 344-371, Fransızca tercüme ve yorumlarıyla birlikte sonradan bir

- ciltte toplanmış 69 adet Arapça yazıt derlemesi.
- İNCİKİYAN, 1984:** İncikyan Hovannes, *Le déclin de l'Empire ottoman*, Erivan, 1984, *Ermenice*.
- KALFAYAN, 1930:** Kalfayan Aris T. K., Çomaklı, New York, 1930, 168 sayfa, *Ermenice*.
- KALUSTYAN, 2002:** Kalustyan Mark, *Did you know that...?*, Arlington (Massachusetts), Armenian Cultural Foundation, 2002, 168 sayfa.
- KEVORKYAN, 1986:** Kevorkyan Raymond H., Catalogue des "incunables" arméniens ou Chronique de l'imprimerie arménienne (1511-1695), Cenevre, Patrick Cramer, 1986, 204 sayfa.
- KEVORKYAN, 2006:** Kevorkyan Raymond H., *Le génocide arménien*, Paris, Odile Jacob, Tarih, 2006, 1008 sayfa.
- KEVORKYAN-MAHE, 1986:** Kevorkyan Raymond H., Mahé Jean-Pierre, *Le livre arménien à travers les âges*, Mar-silya-Venedik, MAJC-Tipografia di San Lazzaro, 1986, 176 sayfa.
- KEVORKYAN-PABUÇÇUYAN, 1992:** Kevorkyan Raymond H., Pabuççuyan Paul B., *Les arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, ARHIS, 1992, 604 sayfa.
- ĞIRAGOSYAN, 1967:** Ğiragosyan John, *La première guerre mondiale et les Arméniens occidentaux*, Erivan, 1967, 560 sayfa, *Ermenice*.
- KUYUMCUYAN, 1986:** Kuyumcuyan Dikran, "Reflections on Armenian Painting on the Occasion of an Exhibit" *Five West Coast Artists of Armenian Ancestry*, Fresno, Fresno Arts Center, 1983, s. 6-10.
- KUYUMCUYAN, 1992:** Kuyumcuyan Dikran, *The Arts of Armenia*, Lisbon, Fondation Kalust Gülbenkian, 1992.
- KUYUMCUYAN, 1982-2007:** Kuyumcuyan Dikran, "Sous le joug des Turcomans et des Turcs ottomans (XV-16.

siècles)", *Histoire du peuple arménien* (Gérard Dedeyan yönetiminde), Toulouse, Privat, 1982, 2007 yeniden basımı, s. 377-411.

KÜRDIYAN, 1947: Kürdyan Harutyun, "Kutinahay hakcabageri" (La céramique arménienne de Kütahya), Keğuni, 1947, s. 25-30.

KÜRKMAN, 2004: Kürkman Garo, *Armenian Painters in Ottoman Empire*, İstanbul, Matüsalemler Publications, 2004, II cilt, 988 sayfa.

KÜRKMAN, 2006: Kürkman Garo, *Magic of Clay and Fire*, İstanbul, Matüsalemler Publications, 2006.

KÜTÜKOĞLU, 1983: Kütükoğlu Mübahât S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri*, İstanbul, 1983.

LANE, 1957 A: Lane Arthur, *Later Islamic Pottery*, Londra, 1957.

LANE, 1957 B: Lane Arthur, "The Ottoman Pottery of İznik" *Ars Orientalis*, II, 1957, s. 247-281.

LAURENT, 1980: Laurent Joseph, yeniden yayım Marius Canard, *L'Arménie entre Byzance et L'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lizbon, Fondation Kalust Gülbenkyan, "Bibliothèque arménienne", 1980, 758 sayfa.

LEMAIRE, 1997: Lemaire Gérard-Georges, *Les cafés littéraires, vies, morts et miracles*, Paris, La Différence, 1997, 544 sayfa.

LEO, 1984: Léo, *Recueil de chants*, Erivan, 1984, 600 sayfa, *Ermenice*.

MATHIEU, 1859: Mathieu Joseph, "Introduction du café et le premier café public à Marseille", *Revue de Marseille*, I, Ocak 1859.

MATHOREZ, 1918: Mathorez Jules, "Les Arméniens en France, du XII au 17. siècle", *Revue historique*, 1918, 128, s. 1-19.

MERMERYAN, 1908: Mermeryan Harutyun, *Les anciens commerces et commerçants arméniens de Turquie*, İstanbul, 1908, 176 sayfa, *Ermenice*.

MINGANA, 1930: Mingana Alphonse, "The early spread of Christianity in Central Asia and the Far East: a new document" *Bulletin of the John Rylands Library*, 9, 2, 1930, s. 297-371.

MORGENTHAU, 1919: Morgenthau Henry, *Mémoires de l'ambassadeur Morgenthau*, Paris, Payot, 1919, 348 sayfa.

MOZZATI, 2003: Mozzati Luca, *L'Art de l'Islam*, Paris, Mengès, 400 sayfa.

NARKISS, 1979: Narkiss Bezalel, *Armenian art treasures of Jerusalem*, Michel E. Stone ve Avedis K. Sancian'ın işbirliğiyle, New Rochelle, Caratzas Brothers, 1979, 174 sayfa.

NECİPOĞLU, 2006: Necipoğlu Gülru, *The Age of Sinan, Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton ve Oxford, Princeton University Press, 2006, 592 sayfa.

OLENİK, 1986: Olenik Yael, *The Armenian Pottery of Jerusalem*, Tel Aviv, Haaretz Museum, 1986.

OMONT, 1902: Omont Henri, *Missions archéologiques françaises en Orient aux 17. et 18. Siècles*, I, Paris, 1902.

ÖZ: Öz Tahsin, *Turkish Ceramics*, Ankara, tarih yok.

REFİK, 1931: Refik Ahmet, *Mimar Sinan (Hicri 895-996)*, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1931.

REFİK, 1933: Refik Ahmet, *İstanbul Hayatı (Hicri 901-1000)*, İstanbul, 1933.

REFİK, 1934: Refik Ahmet, *Türk tiyatrosu tarihi, ikinci cilt*, İstanbul, 1934, 96 sayfa.

REFİK, 2004: Refik Ahmet, *Fatma Sultan*, İstanbul, 2004.

RENOUX, 1994: Renoux Charles, "Langue et littérature arméniennes", en *Christianismes orientaux, introduction à l'étude des langues et des littératures*, Paris, Cerf-CNRS, 1994, s. 109-166.

RIFAT, 1938: Rifat Mevlanzade, *La révolution ottomane et ses zones sombres*, Beyrut, 1938, 540 sayfa.

- ROGERS, 2006:** Rogers Michael, "Seven centuries of Ottoman architecture", KÜRKMAN, 2006, s. 274-285.
- SAGUEZYAN (?), 1933:** Saguezyan Armenag, "Les réalisations artistiques des Arméniens au temps des sultans d'Ikoniom et de Constantinople", *Anahit*, 1933, Ekim-Aralık, *Ermenice*.
- SAKİSYAN, 1936:** Sakısyan Armenag, "Les questions de Kütahya et de Damas dans la céramique de Turquie" *Journal Asiatique*, Nisan-Haziran (1936), s. 257-279, yeniden SAKİSYAN'da "La question des faïences de Kütahya" olarak, 1940, s. 103-113.
- SAKİSYAN, 1940:** Sakısyan Armenag, *Pages d'Art Arménien*, Paris, UGAB, 1940, 152 sayfa, 45 levha.
- SAMUELYAN, 1912:** Samuelyan H.P., *Hovanès Pasha Sagueuze, autobiographique, Handès Amsorya*, Viyana, 1912, no. 9.
- SANDRI-VAHRAMYAN, 1970:** Sandri M. Grazia, Vahramyan Herman, *Caravansérail et turbés, Ricerca sull'Architettura Selugiuchide*, Milano, 1970.
- SARKİSYAN, 2005:** Sarkısyan Vahan, *Pages de l'histoire du cervantisme arménien (documents et matériaux)*, Erivan, Asoğig, 2005, 224 sayfa, *Ermenice*.
- ŞAHİN, 1979-1980:** Şahin Faruk, "Kütahya'da çini-keramik sanatı ve tarihinin yeni buluntular açısından değerlendirilmesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 9 ve 10. Ciltler, 1979-1980, s. 259-286.
- ŞARASAN, 2008:** Şarasan, *Türkiye Ermenileri sahnesi ve çalışanları*, İstanbul, bgst Yayınları, İstanbul, 2008, 216 sayfa.
- SİRUNİ, 1988:** Siruni Hagop, *Constantinople et son rôle*, cilt II, Antilyas, 1988, 478 sayfa, *Ermenice*.
- SOUSTIEL, 2000:** Soustiel Laure, *Splendeurs de la céramique ottomane du 16. au XIX. Siècle*, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı, 2000.

- SOUSTIEL, 2009:** Soustiel Laure, "Kütahya-Jérusalem: Pérégrinations de trois carreaux arméniens", *Revue de la Société des Amis du musée national de Céramiques de Sèvres*, no. 18, 2009, s. 57-67.
- STEPANYAN, 2001:** Stepanyan Hasmig A., *La littérature turque en lettres arméniennes (études et sources)*, Erivan, Devlet Üniversitesi Yayınları, 2001, 272 sayfa, *Ermenice*.
- STEPANYAN, 2005:** Stepanyan Hasmig A., *Ermeni harfli Türkçe kitaplar ve süreli yayımlar bibliyografyası (1727-1968)*, *Bibliographie des Livres et de la Presse Arméno-Turque (1727-1968)*, İstanbul, Turkuaz Yayınları, Bibliyografyalar, 2005, 652 sayfa.
- STEPANYAN, 1969:** Stepanyan Karnig A., *Lesquisse de l'histoire du théâtre arménien occidental*, II cilt, Erivan, 1969, 446 sayfa, *Ermenice*.
- ÇORMİSYAN, 1972:** Çormısyan Levon, *Description d'un siècle d'histoire des Arméniens occidentaux*, Beyrut, 1972, 616 sayfa, *Ermenice*.
- TERNON-KEBABÇIYAN, 2009:** Ternon Yves ve Kebabçıyan Jean-Claude, *L'Arménie d'Antan*, Paris, HC Yayınları, 2009, 128 sayfa, 400 adet eski kartpostal ve belge.
- TER MOVSESYAN, 1927:** Der Movsesyan Sahag, *Souvenir d'Aram Yeram Effendi, Récits*, 1927, *Ermenice*.
- TER BEDROSYAN, 1976:** Der Bedrosyan Hovannes, *L'Apport des Arméniens à la culture et à l'économie turques*, Kahire, 1976, *Ermenice*.
- THIERRY, 1985:** Thierry Jean-Michel, "A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (IV)", *Revue des Etudes Arméniennes*, NS, XIX, 1985, s. 285-323.
- TOKAT, 2005:** Tokat Osep, *Armenian Master Silversmiths*, Los Angeles, Van Publishing, 2005, 294, XX16. sayfa.
- TOROSYAN, 1936:** Torosyan H.H., *Portugal Pasha Mickaël, récits*, 1936, *Ermenice*.

- TUĞLACI, 1990:** Tuğlacı Pars, *The role of the Balian family in the ottoman architecture*, İstanbul, Yeni Çığır Kitabevi, 1990, 744 sayfa.
- ÜNAL, 1968:** Ünal Rahmi Hüseyin, *Les monuments islamiques anciens de la ville d'Erzurum et de sa région*, Janine Sourdel-Thomine'in önsözüyle, Paris, Maisonneuve, 1968, 166 sayfa, 139 resim, metin dışı 50 levha.
- VACALOPOULOS, 1976:** Vacalopoulos Apostolos E, *The Greek nation, 1453-1669: the cultural and economic background of modern Greek society*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1976, XIV-457 sayfa.
- YETKİN, 1962:** Yetkin Suut Kemal, *L'Architecture Turque en Turquie*, Paris, Maisonneuve et Larose, "Histoire du monde de l'Islam", 1962, 164 sayfa, 104 levha.
- YEVADYAN, 2006:** Yevadyan Maxime, *Dentelles de pierre, d'étoffe, de parchemin, et de métal, Les arts des chrétiens d'Arménie du Moyen Age, la grammaire ornementale arménienne*, Lyon, Sources d'Arménie, 2006, 168 sayfa.
- YEVADYAN, 2008:** Yevadyan Maxime, *Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, L'oeuvre de Saint Grégoire, II (du milieu du III. siècle aux années 330)*, Armenia Christiana 2, Lyon, Sources d'Arménie, 2008, 540 sayfa.
- ZARTARYAN, 1933:** Zartaryan Vahan, *Mémoires (1912-1933)*, cilt III, Kahire, 1933, *Ermenice*.
- ZİYA, 1910:** Ziya Mehmet, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul, 1910.
- ZORTİAN, 1923:** Zortian Hampartsum, "Hakhcabagi" (Céramiques), *Teotig: "Amenuñ Daretsuyts"* (Almanak), 17 (1923), s. 198-228.

Կանոնային Իշխանություն

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler

Yüzyıllar boyunca, neredeyse bin yıldır, Ermeniler, Türk sanatı, edebiyatı ve hatta ekonomisinin başlıca sektörlerinde varlık gösterirler. XII. Yüzyıldan beridir Türk anıtlarının mimarlarının çoğunluğunu, “klasik Osmanlı mimarisinin babası” Sinan örneği büyük dehalar çıkaran Ermenilerin temsil ettiği yapı işinde olduğu gibi, Osmanlı cemiyetinin her sahasında egemen olurlar. Nitekim Türkler, askerlik mesleğiyle yüksek idari görevleri kendilerine ayırarak bütün diğer sektörleri azınlıklarına bırakmışlardır.

Bu kitap, Ermenilerin, Türk Devletine kattıkları şaşırtıcı çoklukta ve çeşitli zenginliklerin bir sentezini sunmaktadır.

Konularının en iyi uzmanları arasında yer alan araştırmacılar, geniş halk kitlelerine yönelik katkılarıyla bu çalışmanın paydaşı oldular.

ISBN 978-605-5607-68-5

9 786055 607685

Գեորգի Նախչյանի հիշատակը